TussenRuimte

TIJDSCHRIFT VOOR
INTERCULTURELE THEOLOGIE

2011 | 2

AAP, NOOT, MISSIE

INHOUD

3 Redactioneel

32 Column

50 Beeldmeditatie

52 Impressies

56 Boeken

60 Film

61 Muziek

62 Agenda

64 Vooruitblik

TR

4 REPORTAGE | Heleen Joziasse en Willem Jansen
'For God and Humanity'
Keniaanse universiteit vecht voor erkenning

ONDERZOEK | Gert Noort en Wilbert van Saane 9
Aap, noot, missie
Christelijk onderwijs tussen globaal en lokaal

16 COLUMN | Dorottya Nagy
Daar ergens begint het

DEBAT | Welmoet Boender 17
Ons geld naar de madrassa?

21 PORTRET | Tom Boesten
'Soms vroeg ik me af of onderwijs nuttig was'
Witte Zuster met Afrikaanse ogen

ANTITHESE | Danny Loa 26
Opgroeien met rijst en bruinbrood

33 KINDEREN IN BEELD | Jenny de Sonneville
Kind tussen twee werelden

WAS GETEKEND | Johan de Vreugd 38

39 INTERVIEW | Aart Verburg
De lessen van de dokter

PERSPECTIEF | Ina ter Avest 44
Tussen thuis en samenleving
'DE Bijlmer Blik' op school als tussenruimte

TussenRuimte
tijdschrift voor interculturele theologie

jaargang 4 | nummer 2 | juni 2011
ISSN 0165-988X

TussenRuimte is een oecumenisch tijdschrift voor interculturele theologie, geredigeerd door een Nederlands-Belgische redactie.

TussenRuimte ontleent zijn naam aan het besef dat *tussen* mensen van verschillende culturen en generaties steeds opnieuw een proces van verstaan op gang gebracht en bevorderd kan worden. Zo kan ook nieuwe *ruimte* ontstaan voor het evangelie, waarin mensen en culturen in hun verscheidenheid worden gerespecteerd, maar niet in hun verschil worden opgesloten.

TussenRuimte wil signaleren, reflecteren en inspireren door middel van journalistieke verbreding en theologische verdieping van ons inzicht in religie en religieuze aspecten van cultuur. Debat over bestaande missionaire en religieuze praktijken wordt gestimuleerd.

TussenRuimte pendelt tussen lokale initiatieven en globale ontwikkelingen, waarin aandacht voor mensen, omkeer in mensenlevens en inzet voor vrede en gerechtigheid zichtbaar worden.

TussenRuimte is niet institutioneel *ge*bonden, maar wel *ver*bonden met mensen en organisaties in de missionaire beweging die elkaar willen ontmoeten en bevragen over religieuze en culturele, economische en sociale grenzen heen.

TussenRuimte verschijnt viermaal per jaar en wordt uitgegeven in een samenwerkingsverband tussen de Nederlandse Zendingsraad (NZR), Missio België, de Verenigde Protestantse Kerk in België en uitgeverij Kok, Utrecht.

© 2011 Uitgeverij Kok en de redactie van *TussenRuimte*
Overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Redactie
drs. Ineke Bakker, drs. Gijs van den Brink,
drs. Annemiek Buijs-Tuytelaars, dr. Dave Capucao,
Karlijn Goossen MA, drs. Wilbert van Saane,
Dineke Spee (voorzitter), drs. Johan Visser

Eindredactie
Marieke van der Giessen-van Velzen

Secretariële ondersteuning
Marion Popkema-van der Ven

Redactieadres
Redactie *TussenRuimte*, Nederlandse Zendingsraad,
Postbus 8092, 3503 RB Utrecht
redactie.tussenruimte@antenna.nl
www.tussenruimte.com

Basis-layout
Peter Slager | Garage bno

Illustraties
Collectie Tropenmuseum, Amsterdam (omslag), Katholiek Documentatiecentrum/KLiB, Nijmegen (10, 12, 14), Welmoet Boender (19), White Sisters, MSOLA (24), Gereja Kristen Indonesia Nederland (28), Kors Peilman (62-63)

Abonnementenadministratie
VBK | media, abonnementen
Postbus 6088, 4000 HB Tiel
Telefoon (0344) 63 70 85
abonnementen@kok.nl

Abonnementsprijs met ingang van 1 januari 2011
Een jaarabonnement kost in 2011 in Nederland € 37,75;
in België € 39,00; elders in Europa € 43,00.
Een studentenabonnement kost € 26,00.
Losse nummers kosten € 9,50 (exclusief porto).
Een proefabonnement van twee nummers kost € 13,50.
Het abonnementsjaar loopt van januari tot en met december.
Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal zes weken voor het einde van de abonnementsperiode schriftelijk is opgezegd. Adreswijzigingen graag drie weken voor de ingangsdatum schriftelijk doorgeven.

Omslagfoto: Zendingsschool te Waikatin, Zuid-Buru, Molukken

Aap, noot, missie

Met het overdragen van kennis en vaardigheden wordt ook cultuur overgedragen. Dat gold en geldt in de missionaire wereld; dat gold en geldt voor alle educatie. Daarover gaat dit nummer van *TussenRuimte*, waarbij we wereldwijd en in eigen land de ogen de kost geven.

Gert Noort en Wilbert van Saane beschrijven hoe scholing altijd op het kruispunt van culturen staat. Educatie is de hotspot van de hutspot. In onze beleving lag dit kruispunt vroeger misschien ver weg in andere landen, tegenwoordig is het, in onze globale samenleving, om de hoek.
Een reportage van Heleen Joziasse en Willem Jansen over de strijd van een Afrikaanse universiteit om erkenning laat een voorbeeld zien van de ontwikkeling van missieschooltje tot universiteit. Missiezuster Tiny Hölscher maakte een dergelijke ontwikkeling aan den lijve mee; Tom Boesten schetst een liefdevol portret van haar. Oogarts Arie van Oosterwijk vertelt interviewer Aart Verburg over de lessen die hij in zijn jarenlange ervaring in de zendingswereld als oogarts gaf *en* ontving.
Jenny de Sonneville biedt ons het beeld van de trekvogel wanneer zij beschrijft hoe kinderen van zendelingen heen en weer vliegen tussen de ene en de andere cultuur. Danny Loa weet ervan mee te praten: zijn vader kwam als tandarts uit Indonesië naar West-Friesland. Van opgroeien als trekvogel word je rijker, is zijn stelling.
De school als plaats van educatie is bij uitstek een belangrijk instrument bij het opgroeien tussen verschillende culturen, schrijft cultuur- en godsdienstpsychologe Ina ter Avest. Ze neemt ons mee naar de Bijlmer.
Bij ICCO probeert men de afwegingen die gemaakt worden bij het verlenen van steun aan religieuze scholen in het buitenland, op een rij te zetten. Welmoet Boender doet er verslag van.

— Redactie *TussenRuimte*

'For God and Humanity'

Keniaanse universiteit vecht voor erkenning

Ook Saint Paul's University wil mee in de vaart der volkeren, en een internationaal georiënteerde staf hoort daarbij. De vraag is alleen nog wie de norm van goed onderwijs bepaalt, en hoe zich dat vertaalt naar een klaslokaal in Limuru. Twee Nederlandse theologiedocenten, uitgezonden door Kerk in Actie, doen verslag vanuit een multiculturele omgeving.

'De methodologie van lesgeven – of het nu in de schoolklas is, op hogescholen of op universiteiten – is universeel. Alleen de docenten verschillen in hun benadering. Elke lesgever is uniek in het gebruik van toepassingen, voorbeelden en illustraties. De lesontwerpen hangen af van de context waarin men doceert. Elke docent dient zich daarom de cultuur en de taal eigen te maken; alleen zo kan zij of hij zich identificeren met de student. In die zin spelen de verschillende culturen een grote rol. Voor mij is dit een

Elke docent dient zich de cultuur en de taal eigen te maken

rijke combinatie van culturen en lesmethoden.'

Aan het woord is de Keniaanse Mary Nzyoki. Zij is fulltime predikant en is werkzaam als docent aan de hogeschool van haar kerk, de Afrikaanse Brotherhood Church. Dominee Nzyoki is daarnaast ook student aan Saint Paul's University in Limuru, binnen het masterprogramma Islam en Christian Relations (ICMR). Ze krijgt les van docenten met uiteenlopende culturele achtergronden: Kenia, Ghana, India, de Verenigde Staten en Nederland.
'Ik denk dat de ICMR-klas een van de beste plaatsen is om onderwijs te volgen. Met onze docenten vanuit al deze landen en hun verschillende lesmethoden *en* met een groep studenten uit Kenia, Tanzania, Rwanda en Noord- en Zuid-Sudan is het een unieke gelegenheid om verschillende culturele achtergronden van lesgeven en lesnemen te leren kennen.'

Welke cultuur?

Wanneer we nadenken over 'de culturele bepaaldheid bij kennis-, geloofs- en vaardigheidsoverdracht' vanuit ons perspectief van leven en werken als Nederlandse docenten aan Saint Paul's University, springt precies deze multiculturele omgeving in het oog. Mary Nzyoki zegt het al: de methodologie van lesgeven is weliswaar universeel, maar lesmethoden kunnen verschillen naar ge-

Mary Nzyoki, studerend in de bibliotheek van Saint Paul's University

lang van de context en het onderwerp. Wij onderstrepen dat verschil. Onder methodologie verstaan wij een mondiaal, algemeen geldende standaard waaraan al het wetenschappelijke werk moet voldoen. Denk aan de manier van citeren van wetenschappelijke publicaties en de vraag wie geciteerd dient te worden. Deze standaard wordt door de redacties van de wetenschappelijke tijdschriften bepaald. De lesmethoden zijn hieraan ondergeschikt.
In een onlangs door Saint Paul's georganiseerde workshop werd het wetenschappelijke gehalte nog eens extra benadrukt. Via *Google-scholar* moesten alle studenten en stafmedewerkers op zoek gaan naar de criteria van de vakbladen. Alleen door je in dat wereldwijde netwerk te melden doe je blijkbaar volwaardig mee. Anders blijft het gerommel in de Oost-Afrikaanse marge. Veelal westerse academici maken dus uit wie mag meedoen in de academische wereld. In deze zin zijn onderwijs en onderzoek dus wel degelijk cultureel bepaald, namelijk westers. Bij de vraag welke contextueel bepaalde lesmethoden je er in de klas op na houdt en wat de grote lijnen in onderwijs en onderzoek betreft, is het blijkbaar nog

Veelal westerse academici maken uit wie mag meedoen in de academische wereld

steeds *the West and the Rest*.
Al zouden mensen hier nieuwe vormen van kennisoverdracht willen ontwikkelen met behulp van bijvoorbeeld drama, muziek of lokale terminologie, het scoort niet, nationaal noch internationaal. En natuurlijk is er geen geld voor. Het heeft simpelweg geen prioriteit.

Voor een beter begrip van de invloed van deze op het Westen gerichte onderwijs- en onderzoekscultuur is het wellicht zinvoller op zoek te gaan naar de historische wortels ervan. De meer dan een eeuw lange geschiedenis van Saint Paul's University laat deze invloed duidelijk zien.

Moeizame historische verhoudingen

Saint Paul's University begon in 1888 als een theologische klas in Frère Town, in Mombassa, Kenia. Deze opleiding van predikanten en toekomstige leiders van Kenia rekruteerde haar studenten uit de eerste christelijke bekeerlingen, bevrijde slaven. De lutheraan Ludwig Krapf had namens de anglicaanse Church Mission Society (CMS) als eerste een paar jaar eerder christelijke voet aan Keniaanse wal gezet. Voor het stichten van de eerste christelijke nederzetting had hij met de islamitische machthebbers moeten onderhandelen. Behalve islam kwam hij er ook Afrikaanse traditionele religie tegen. In deze multiculturele omgeving werd in 1903 de eerste steen gelegd

De strijd om de macht en de financiële crisis bleven steeds terugkomen

van de Divinity School.
In 1930 werd deze eerste steen opnieuw ingemetseld in een kapel, maar nu in het centraler gelegen – en koude – Limuru. De steen is nog steeds goed zichtbaar in de oude en intussen te kleine kapel van Saint Paul's. Limuru werd ook wel de *White Highlands* genoemd, omdat de witte kolonialen het braakliggende land hadden 'overgenomen' van de plaatselijke Kikuyu-bevolking, officieel vooral vanwege '*the perfect climate, cheap servants and the sub-urban amenitis*' (in: E. Onyango (redactie), *For God and Humanity. 100 Years of Saint Paul's United Theological College*, Eldoret: Zapf Chancery, 2003, 7). Na de turbulente oorlogsjaren waarin de drang naar onafhankelijkheid ook tot in Limuru doordrong, werd in 1955 de school omgedoopt tot Saint Paul's United Theological College.

De naoorlogse periode tot de onafhankelijkheid van Kenia in 1963 werd gekenmerkt door de afrikanisering van de academische staf en de contextualisering van het curriculum. In een poging goede predikanten af te leveren bood Saint Paul's in datzelfde jaar een Bachelor of Divinity van de London University aan. De studenten toonden weinig enthousiasme en zagen zichzelf als proefkonijnen. Zij hadden vanaf het begin geen vertrouwen in het curriculum, en ook de staf bespeurde '*a hangover from the colonial period*' (36). Bovendien werd de opleiding geplaagd door financiële problemen. Deze twee zaken – de strijd om de macht en de financiële crisis – zouden steeds blijven terugkomen in de jaren die volgden.

De strijd tussen de grondleggers en de Afrikaanse staf ging vooral om het bestaansrecht van Afrikaanse christelijke theologie. Vreemd genoeg doceerde de 'witte' staf Afrikaanse theologie, terwijl diezelfde *mzungu's* bij hoog en bij laag beweerden dat Afrikaanse christelijke theologie helemaal niet bestaat. Twee witte stafleden beweer-

den zelfs dat het doceren van Afrikaanse theologie geen bijbelse basis had en koppelden daar een financieel argument aan:

> '*It is wrong to import money from good-willed people abroad that give for Christian reasons expecting to further the cause of Christ and use the money to promote non-Christian African theology*' (51).

De discussie leek dus niet zozeer te gaan om culturele bepaaldheid van kennisoverdracht – de methodologie als zodanig stond niet ter discussie –, maar over de kennisinhoud: wat mag er wel, en wat niet gedoceerd worden? Wat is het dominante perspectief ? Daarover zou het debat gaan in de laatste decennia van de vorige eeuw. Ook tegenwoordig ervaren we dit zelf als een veel grotere uitdaging. Neem bijvoorbeeld een les over islamitische sharia en weduwen. Voor ons, Nederlanders, is het islamitisch recht in dezen een schending van de rechten van vrouwen; voor Kenianen is het een stap in de goede richting, omdat christelijke Keniaanse weduwen vaak slechter af zijn dan hun islamitische zusters, bijvoorbeeld wat het erfrecht betreft.
Naast de dreiging dat de buitenlandse geldkraan dichtgedraaid zou worden, ging de geldkwestie in de jaren tachtig over het overleven met een groeiend aantal studenten en een onderbetaalde staf. Tijdens een bezoek aan Limuru in 1985, ter gelegenheid van een diploma-uitreiking, had president Moi erop aangedrongen financieel onafhankelijk te worden. Daartoe had hij zelfs zijn diensten vanuit de overheid aangeboden. Dit bracht binnen de staf een discussie op gang over de scheiding tussen overheid en kerk. De grootste tegenstanders van aanvaarden van overheidsgeld waren overigens de blanken (46).

Naar (inter)nationale erkenning

Sinds 2000 is er een definitieve omslag in het curriculum van het college te signaleren. Theologie werd contextueel gerelateerd en tegelijkertijd mondiaal georiënteerd. De vragen die opkomen uit de eigen context, kregen een plaats in het officiële curriculum. Theology and Development, Theology and Gender, Theology and HIV/AIDS werden officieel binnen het leerplan geïntroduceerd. Naast al deze nieuwe vakken werd ook het ICMR-programma door de overheid officieel erkend. Als voorwaarde voor die goedkeuring moest de opleiding openstaan voor christenen *en* moslims. En dus mochten er geen missionaire vakken in het curriculum worden opgenomen.
Daarnaast werd gestart met niet-theologische opleidingen als bedrijfseconomie,

Overleven met een groeiend aantal studenten en een onderbetaalde staf

accountancy en communicatie. In 2007 werd de instelling officieel erkend als privé-universiteit en was Saint Paul's University een feit. Anno 2011 telt de universiteit meer dan 2400 studenten en 50 stafleden, van wie overigens het merendeel niet-theoloog is.
Samen met vier Amerikaanse stafleden en

een Indiër zijn wij de enige niet-Keniaanse stafleden op contractbasis, en gelet op de beschreven geschiedenis hebben wij een allesbehalve vanzelfsprekende positie. Maar in het kader van de internationalisering is onze aanstelling een ander verhaal. Ook Saint Paul's University wil mee in de vaart der volkeren. Een internationaal georiënteerde staf hoort daarbij. Het is volgens ons dus allang niet meer zo dat wij als missionarissen zijn uitgezonden om ons hier te verwonderen over een heel andere manier van kennis overdragen in een 'inheemse Afrikaanse cultuur'. Er wordt hier net zo hard ge-sms't, gesurft over het wereldwijde web en met powerpoints gewerkt als aan Nederlandse hogescholen en universiteiten. Alleen het elektriciteitsnetwerk is hier de onzekere factor.
Het gaat dus over een gezamenlijke zoektocht naar de manier waarop kennis en vaardigheden worden overgebracht in een globale, multiculturele samenleving. De vraag is wie de norm van goed onderwijs bepaalt, en hoe zich dat vertaalt naar een klaslokaal in Limuru en in Leiden.

Culturele bepaaldheid of economische verhoudingen?

De strijd om de macht en het geld is dus zeker nog niet gestreden, al lijkt het nu om andere verhoudingen te gaan. In het nieuwe proces van internationalisering en globalisering blijven die grote uitdagingen bestaan. Nog steeds bepaalt het Westen de academische norm voor wie schrijft en wie blijft. Nog steeds heeft het Westen de middelen, en wie betaalt, bepaalt. Veel – vooral vrouwelijke – theologiestudenten studeren met steun van buitenlandse fondsen. Zij kunnen de collegegelden vaak niet opbrengen. Ook is het niet uitzonderlijk dat een student op het examen afwezig is omdat het examengeld er uiteindelijk niet komt. Het dagelijkse studentenleven is voor de meeste theologiestudenten ronduit zwaar. Een syllabus aanschaffen is lang niet voor iedereen weggelegd, laat staan een degelijk studieboek. De economische situatie in Kenia bepaalt voor een belangrijk deel de manier waarop kennis wordt overgedragen: boeken zijn schaars, geld om te kopiëren is er niet, verslagen en onderzoeken worden door 'professionele typisten' gemaakt. We zouden intussen een boek kunnen schrijven over de regelrechte armoede onder studenten.
Saint Paul's University is een universiteit in de multiculturele context van een globaliserende samenleving. De universele – lees: westerse – methodologie in onderwijs en onderzoek bepaalt ook haar agenda. Aan de andere kant is er een hang naar de vertaling van theologie in de specifieke context van een zich ontwikkelend Kenia. Vooralsnog worden deze vragen gesteld in een wereld waarin de middelen, en dus de kansen, ongelijk verdeeld zijn.

— Heleen Joziasse en Willem Jansen zijn, uitgezonden door Kerk in Actie, sinds augustus 2009 verbonden aan de theologische faculteit van Saint Paul's University in Limuru, Kenia. Heleen is er onderzoekster en docente theologie, Willem docent islam en religiewetenschappen.

Aap, noot, missie

Christelijk onderwijs tussen globaal en lokaal

In het wereldwijde dorp vechten mensen vandaag om het behoud van hun identiteit, die dreigt teloor te gaan in de globale stoofpot van culturen. Het onderwijs is in die strijd om de eigen cultuur een hotspot, omdat onderwijs mensen vormt voor het leven. In Nederland lopen de sentimenten hoog op wanneer het gaat over de waarden op zwarte, reformatorische of islamitische scholen. Met het oog op deze vragen is veel te leren van de scholen die door missie en zending gesticht werden op plaatsen die vroeger zendingsveld werden genoemd. Want deze scholen stonden altijd al op het kruispunt van culturen, in het spanningsveld tussen het globale en het lokale.

Het globale in missiescholen

In de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw hebben westerse zendelingen en missionarissen in Azië en Afrika duizenden scholen gesticht. Ze beschouwden scholen als uitstekende middelen om de in hun ogen universele boodschap van het evangelie over te dragen. Als wereldwijde beweging van onderwijs hebben missie en zending ongetwijfeld een belangrijke bijdrage geleverd aan de globalisering. Denk alleen maar aan de wereldwijde verspreiding, in allerlei talen, van een geestelijk lied als *Welk een vriend is onze Jezus*, geschreven door een Ierse auteur in 1855. Op de missiescholen stond bijbelonderwijs centraal. Om de bijbelverhalen en christelijke leer te kunnen onderwijzen maakten de zendelingen zich meestal eerst de lokale taal eigen. Waar nog geen woordenboeken en grammatica's bestonden, werden deze met grote zorg en inspanning samengesteld, allemaal met het oog op de vertaling van de Bijbel en de geloofsinstructie.

Op de missiescholen stond bijbelonderwijs centraal

Het bijproduct van dit proces was dat tot dan toe relatief geïsoleerde volken plotseling het wereldgebeuren in werden getrokken. Het werd nu bijvoorbeeld mogelijk je in de leeszaal van een universiteit in West-Europa in te leven in de taal en de cultuur van onbekende Afrikaanse volken. Maar andersom werden de 'doelgroepen' van de zending ook ineens blootgesteld aan nieuwe, opwindende, verwarrende culturele invloe-

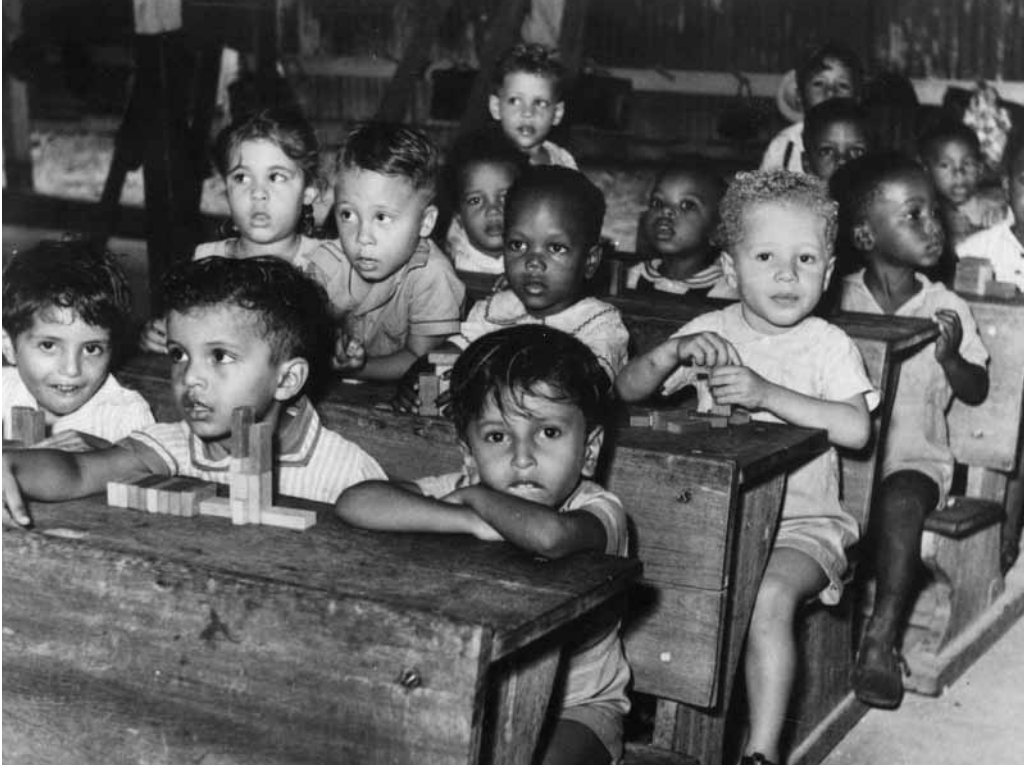

Missie-onderwijs in Suriname, omstreeks 1965

den. De zendelingen en missionarissen stonden voor hen als levende specimens van een andere wereld. Ze introduceerden nieuwe waarden, omgangsvormen en leermethoden. In orale culturen brachten ze ook het schrift, en veranderden ze daarmee bestaande tradities voorgoed.

Cultuurvernietiging?

Vaak werkten zendelingen en missionarissen vanuit de opvatting dat de westerse cultuur de hoogstontwikkelde en dus superieure beschaving vormde en dat de christelijke traditie daaraan ten grondslag lag. Over de ingrijpende en kwalijke gevolgen van deze houding is, vooral in het postkoloniale tijdvak, veel geschreven. Niet zelden zijn de gevolgen van de cultuuroverdracht in het zendingsonderwijs aangeduid in termen van cultuurvernietiging.

De westerse zending heeft ook wel aanleiding gegeven tot dit verwijt. Wie bijvoorbeeld terugkijkt naar de negentiende-eeuwse Nederlandse samenleving, constateert dat volksverheffing en volkspedagogiek belangrijke idealen waren. Mensen dienden te groeien in zedelijk besef, en daartoe moesten ze worden opgevoed. In kerk en zending was dat niet anders. In de Groninger theologie – invloedrijk in negentiende-eeuwse protestantse zendingskringen – werd Jezus aangeduid als de grote pedagoog, en in de praktijk van het zendingswerk klonk dat door. Beschaven was in het zendingswerk voor velen minstens zo belangrijk als bekeren. In Nederlands-Indië sloegen zending en koloniaal bewind de handen ineen om het Indische volk te verheffen. Zo verleende het gouvernement in de eerste decennia van de twintigste eeuw forse subsidies aan zendings- en missiescholen, want de ethische politiek van die dagen had op belangrijke onderdelen de-

zelfde doelstellingen als missie en zending. Beiden richtten zich op beschavingswerk. De missionarissen van het Heilig Hart (m.s.c.) die vanaf 1905 in de kustgebieden van Papoea (Irian Jaya) werkten, verstonden de geloofsverkondiging als 'opvoeding om mensen te brengen tot een christelijke eigen verantwoordelijkheid bij de zorg voor het bestaan en het voortbestaan'. Het 'religieuze redden' van de Marind-stam was nauw verbonden met het 'sociaal redden'.[1] Het eerste werd bekeringswerk genoemd, het tweede beschavingswerk. Het opzetten van missiescholen werd beschouwd als de 'onderbouw van alle werk'.

De eerste katholieke onderwijzers, aangesteld in 1921, kwamen van de Molukken. Zij richtten zich als pioniers vooral op godsdienstonderricht en onderwezen lezen, schrijven en rekenen. Onderwijs in beschaafde omgangsvormen maakte deel uit van het curriculum. Dit aanvankelijke onderricht werd al snel als te schools beschouwd, en de oprichting van 'beschavingsscholen' werd wenselijk geacht. Het overdragen van beschaving – onder meer verstaan als onderwijs in landbouwtechnieken en het aanleren van gewenste normen en waarden – kreeg nadrukkelijk een plek in het leerplan.

Zonder aan de kwalijke gevolgen van superioriteitsdenken af te doen plaatsen we bij de kwestie van cultuuroverdracht wel deze kanttekeningen. Het voorbeeld van de missiescholen in Papoea maakt duidelijk dat de cultuuroverdracht niet alleen plaatsvond door westerlingen. Molukkers – en niet Nederlanders – waren immers als onderwijzer aangesteld en brachten hun eigen (niet-westerse) culturele bepaaldheid mee. Ook zij beschouwden zichzelf als 'beschaafder' en ontwikkelder dan de Papoea's. Het culturele mengsel dat de missie voortbracht, bestond dus uit meer dan twee ingrediënten. Ook op andere plaatsen was dit het geval.

Het opzetten van missiescholen werd beschouwd als de onderbouw van alle werk

Opbouw van de samenleving

De 'eenvoudige' beschavingsscholen op Papoea bleven tot na de oorlog bestaan, maar toen ontstond er door de maatschappelijke ontwikkelingen behoefte het onderwijs naar een hoger niveau te tillen en vervolgopleidingen mogelijk te maken. Naast een driejarige 'Voorschool' kwamen er een eveneens driejarige 'Vervolgschool', een opleiding tot dorpsonderwijzer (geopend in 1948) en een ambachtsschool. In de jaren vijftig en zestig werden er vervolgens een klein- en een grootseminarie geopend.
Net als de scholen op Papoea ontwikkelden missiescholen zich elders door. Missionaire basisscholen groeiden soms zelfs uit tot prestigieuze internationale scholen waar de elite hun kinderen naartoe stuurde. Instellingen voor hoger onderwijs kregen academische erkenning en daarmee internationale betekenis. Juist hun capaciteit om te navigeren tussen culturen lijkt daarin een belangrijk element te zijn geweest. 'De alumni van de zendingsscholen hebben een

Een missieschool in Peru

enorme rol gespeeld in de modernisering en de industrialisering van Korea', schreef een Koreaanse geleerde onlangs.[2] Overal in Azië en Afrika kom je onderwijsinstituten tegen waarvan hetzelfde gezegd kan worden. Chargerend kun je zeggen dat de missie meer succes heeft gehad in het beschaven dan in het bekeren!

Vervreemding?

De 'beschavende' dimensie van de missiescholen werkte globalisering dus in de hand, maar kon ook een paard van Troje worden. Dit gevaar wordt op indringende wijze weergegeven door (weer) een Koreaanse theologe, Chung Hyun Kyung. 'Gedurende mijn formele theologische opleiding leerde ik alles over de Europese theologieën van Schleiermacher, Barth, Tillich, Bultmann, Moltmann en Pannenberg, de zogeheten theologische giganten van de negentiende en de twintigste eeuw. Maar mij werd niets geleerd over het Koreaanse volk en hun theologische reflecties op de geschiedenis en de cultuur van Korea. In mijn studententijd kreeg ik geen hulp om het werk van God te ontdekken in de dagelijkse strijd van mijn volk.'[3]

Aziaten verzetten zich tegen het ondersneeuwen van de eigen cultuur

Al vroeg in de twintigste eeuw verzetten Aziaten zich tegen het ondersneeuwen van de eigen cultuur. Toen het westerse koloni-

alisme begon af te brokkelen en het nationalisme zich ontwikkelde, kwamen de missiescholen zelfs onder een zekere druk. In verschillende Aziatische landen werden missiescholen onder overheidsbestuur gebracht. Wantrouwende politici dachten dat de westerse zending de harmonie en de culturele eigenheid verstoorden. In de jaren twintig was er in China zelfs sprake van een antichristelijke beweging in het onderwijs, een tegenreactie tegen het snel groeiende aantal scholen en instituten voor hoger onderwijs die gesticht werden door vooral Amerikaanse zending. De zending haastte zich te benadrukken dat ook de christelijke scholen zeer vaderlandslievend waren.

Het lokale in missiescholen

De missie en de zending hadden overigens altijd al gewaakt voor een al te westers, internationaal karakter van hun scholen. Dat gebeurde uit principe. God sprak immers tot eenieder in de eigen taal en de eigen culturele vormen. Waarom anders al die moeite om de Bijbel te vertalen? Waarom anders een leven lang proberen in de voetsporen van Paulus de Joden een Jood en de Grieken een Griek te zijn? Wat voor de Bijbel en de zendeling gold, gold ook voor de kerk en het christelijk onderwijs. Er werd daarom veel nagedacht over inculturatie van de kerk en het onderwijs. Lang voordat de missiologische discussie beheerst werd door contextuele theologie, was er al nagedacht over cultuurgevoelig christelijk onderwijs.

Al in de negentiende eeuw hadden de zendingsstrategen Henry Venn en Rufus Anderson de drie zelf-beginselen geformuleerd als leidraad voor het missionaire werk: de bekeerlingen op het zendingsveld moesten komen tot zelfbestuur, zelfvoorziening en zelfexpansie. Daar hoorde ook de verantwoordelijkheid voor de onderwijsinstellingen bij. De scholen op het zendingsveld moesten daarom de inheemse

Er werd veel nagedacht over inculturatie van kerk en onderwijs

taal voeren, en niet de talen van de koloniale machten. Venn had in dit opzicht de zending vergeleken met de steiger die dient om het gebouw van de 'inheemse kerk' te bouwen.

Ook in de Nederlandse zending leefde deze zorg voor het lokale. Zo pleitte linguïst en bijbelvertaler N. Adriani aan het begin van de twintigste eeuw met nadruk voor het gebruik van de streektaal en riep hij ertoe op geen westers curriculum te gebruiken. Om waarachtige verandering en ontwikkeling te bereiken (bekering *en* beschaving) zou – niet alleen in de kerk, maar ook in het onderwijs – de taal van het hart moeten worden gebruikt. Deze oproep kreeg op hervormde ('Oegstgeester') zendingsterreinen veel navolging. Maleis- en Nederlandstalig onderwijs werden als ongewenste invloed van de westerse beschaving en als 'voertuigen van modernisering' geweerd.

Deze benadering had echter een belangrijke keerzijde. Wie geen Maleis of Nederlands

Cathechist in de jezuïtenmissie op Java

sprak, ontbeerde zowel hogere opleiding als het vermogen zich in meer dan één wereld taalvaardig te bewegen. Zendingshistoricus Van den End zegt zelfs dat het missionaire streven ongewenste cultuuroverdracht uit te sluiten, ertoe geleid heeft dat de autochtone bevolking van relatief geïsoleerde gebieden als Papoea en Halmahera er tot op de dag van vandaag grote moeite mee heeft een plaats te vinden in het moderne Indonesië.[4] Geen wonder dat 'inheemse' christenen op veel plaatsen in het onderwijs liever de koloniale taal gebruikten dan de eigen taal.

Missiescholen vandaag

In de jaren zestig en zeventig werden, in het verlengde van dekolonisatie en verzelfstandiging van zendingskerken, *partnership in obedience*, wederkerigheid en *ecumenical sharing of resources* en *mission in unity* in zendingskringen gevleugelde termen. Langzaam verschoof het accent van een kritische analyse (van geschiedenis, inhouden en attitudes in het zendingsonderwijs gedurende de koloniale tijd) naar de vraag hoe de eigen culturele en religieuze identiteit op een vruchtbare wijze ingezet kon worden in (interculturele of multiculturele) leersituaties.

Zelfs nu de meeste scholen en universiteiten zijn overgedragen aan lokale overheden of lokale kerken, is de internationale invloed gebleven. Dat zit in het DNA. Je zou daarom kunnen zeggen dat de missieschool de avant-garde van onderwijs in de context van globalisering is. Geen wonder dat missiescholen hun studenten meestal succesvol hebben begeleid in het vinden van een balans tussen het staan in een wereldwijd netwerk en het vormen van een eigen identiteit.

Het geheim van deze scholen is echter niet alleen dat zij vanaf hun stichting ontmoetingsplekken van culturen zijn, maar ook dat de boodschap waarop deze scholen bouwden, het evangelie, tegelijkertijd we-

reldwijd en heel persoonlijk is. In het evangelie komen individuele identiteit en internationale verbondenheid samen. Het zou goed zijn als christelijk onderwijs in Europa vandaag daar zijn kracht zou zoeken.

Bemiddeling tussen culturen

Door hun blijvende betrokkenheid bij voormalige missiescholen steunen westerse kerken en zendingsorganisaties het globale-lokale karakter van deze scholen. Juist missie- en zendingsorganisaties die onderwijzend personeel uitzenden, zijn bemiddelaars, makelaars in dit proces. Ze zorgen er andersom ook voor dat ervaringen vanuit het vroegere 'zendingsveld' hier gehoord worden.

Sinds de jaren zestig wordt daarom in missionaire training, bijvoorbeeld aan het Hendrik Kraemer Instituut, een steeds zwaarder accent gelegd op interculturele communicatie en op het verstaan van de eigen identiteit en culturele bepaaldheid. Niemand kan zijn eigen cultuur als een jas uittrekken, want we zijn door onze context bewust en onbewust gevormd. In elke onderwijssituatie komt de eigen identiteit mee. In interculturele onderwijssituaties is dat geen probleem, maar juist een extra dimensie. De leerkracht moet dan wel de competentie verworven hebben van perspectief te wisselen. Het geloof in Christus helpt daarbij. Want ingebed in de universele maar uiterst persoonlijke boodschap van het evangelie vallen de eigen identiteit en de internationale verbondenheid op hun plaats.

Noten

1. J. Boelaars, *Met Papoea's samen op weg. Deel 3: De begeleiders*, Kampen, 1997, 409-420.
2. Chang Dong-min, 'Crises and Prospects of Mission Schools in Contemporary Korea' in: J.A.B. Jongeneel en anderen, *Christian Mission and Education in Modern China, Japan, and Korea. Historical Studies*, Frankfurt am Main, 2009, 141.
3. Geciteerd in P.C. Phan, *In Our Own Tongues. Perspectives from Asia on Mission and Inculturation*, Maryknoll NY, 2003, 200.
4. Zie hierover Th. van den End, 'Zending en onderwijs', in: H. Lems en K. van Vliet (redactie), *Geroepen tot zending: Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van de Hervormde Zending in Indonesië en elders*, Amersfoort (zonder jaartal), 59.

— Gert Noort en Wilbert van Saane zijn respectievelijk directeur en stafmedewerker van de Nederlandse Zendingsraad.

Daar ergens begint het

Educatie: uitleiden. Onderwijs gevangen in het beeld van leiding en begeleiding. Een beeld waarbij handen een hoofdrol spelen.

Handen die hartverwarmende herinneringen naar boven roepen; handen die ons zorgvuldig begeleidden, die ons hielpen zover te komen. Vasthouden. Ondersteunen. Aaien. Omhelzen. Zegenen.
Handen die hartverscheurende herinneringen naar boven roepen; handen die ons tegenhielden om niet verder te kunnen komen. Vastpakken. Laten vallen. Vingerwijzen. In de hoek zetten. Slaan.
Hartverwarrende handen hangen in onze herinneringen; handen waarmee we nog steeds weinig kunnen. Want waar begint het wijzen en wat heet al afwijzen? Onderwijs is meer dan leren rekenen en schrijven. Het begint lang voordat cijfers en letters in sommen en woorden worden gevangen.

Educatie, het leiden van de mens, begint op de eerste dag, het eerste uur; met de handen die ons aanraken. Educatie gebeurt in eerste instantie niet op kleuterscholen met taalachterstand, niet op zwarte of witte scholen, niet op multiculti-roc's en zeker niet op inburgeringscursussen. Educatie wordt in Cambridge of Harvard niet beter gedaan dan in een achterstandswijk. Al schijnt educatie de gevangene te zijn van school-systemen, van de obsessie van life-long learning *waarvan de (geloof)waardigheid van certificaten, diploma's en bijscholingspapieren afhangt; educatie aan papieren afgemeten. Educatie is de gevangene van machtzucht, bureaucratie, hiërarchie en autoriteit. Educatie is het slachtoffer van om en door geld draaiende kennis. Educatie is te vaak 'handen wassen' in plaats van 'handen vasthouden en leiden'. Educatie is het slachtoffer van hen die de waarheid in pacht menen te hebben, van niet anders willenden en kunnenden; educatie gemeten aan schriften ...*

... en toch gaat het ook anders. Toch zijn er genoeg die de oerdwang en oerkracht van kennis overhandigen instinctief goed doen. Toch zijn er binnen en buiten educatieve instellingen mensen, wijzen, onderwijzers bij wie 'eruit leiden' nooit 'eronder lijden' wordt. Van wie men leert en bij wie men ziet dat educatie inderdaad de weg is van duisternis naar steeds meer helderheid, van onverschilligheid naar steeds meer vragen, van onwetendheid naar steeds meer verantwoordelijkheid, van kennis naar praxis ... daar ergens begint een cultuur.

— Dorottya Nagy is missiologe en luthers predikant. Zij werkt als postdoc-onderzoeker voor het Max Planck Instituut voor Ethische en Religieuze Diversiteit in Göttingen, Duitsland.

Ons geld naar de madrassa?

Voor veel Nederlandse ontwikkelingsorganisaties heeft het ondersteunen van basisonderwijs hoge prioriteit. Onderwijs voor ieder kind is millenniumdoel nummer twee. Gelden en subsidies zijn het probleem niet, maar welke religieuze scholen willen we eigenlijk helpen, en welke liever niet?

In veel landen spelen religieuze organisaties een belangrijke rol in het verzorgen van onderwijs. Nederlandse ontwikkelingsorganisaties kunnen ervoor kiezen zulke religieuze scholen financieel te ondersteunen. Deze religieuze scholen bereiken immers vaak groepen die anders nauwelijks bereikt kunnen worden – zoals kinderen uit de armste families, meisjes of gehandicapte kinderen – juist vanwege hun visie dat elk kind gelijk is en recht op onderwijs heeft. Ze bereiken vaak groepen in de meest afgelegen delen van het land, waar de staat niet of nauwelijks voorzieningen in stand houdt. Ouders die voor een religieuze school kiezen, doen dat veelal juist vanwege de overdracht van religieuze waarden. Ook kan de kwaliteit van dit onderwijs beter zijn dan dat van de staatsschool, en de school kan dichter in de buurt zijn, of het schoolgeld lager.

Koran leren lezen

In Afghanistan bijvoorbeeld heeft de staat er moeite mee kwalitatief goed basisonderwijs aan te bieden. In veel gevallen zijn het *madrassa's*, islamitische scholen, die basisonderwijs verzorgen. Maar bij het horen van het woord *madrassa* verschijnt voor menig westers geestesoog een beeld van radicale koranscholen waar jonge mensen klaargestoomd worden voor de *jihad* tegen het Westen. Zulke madrassa's bestaan inderdaad. Maar het woord *madrassa* betekent niets anders dan *school*, letterlijk een plaats om te leren. In een Afghaanse madrassa gaat het om leren lezen en schrijven. Ook van de Koran leren lezen leert een kind. In veel islamitische landen combineert een madrassa een modern basiscurriculum – lezen, schrijven, rekenen – met een religieus curriculum waarin de bestudering van de bronnen van de islam centraal staat. Sommige Nederlandse christelijke organi-

saties ondersteunen dergelijke islamitische scholen niet, omdat zij expliciet kiezen voor bijdragen aan christelijk onderwijs. Andere Nederlandse christelijke organisaties willen onderwijsprojecten steunen vanuit hun eigen, christelijke inspiratie. Daarbij hoeft de boodschap van de school niet christelijk te zijn, maar gaat het om waarden als rechtvaardigheid en het bevorderen van gelijkheid tussen jongens en meisjes. Een islamitische school komt dan dus ook in aanmerking.

Dilemma's

Voor die tweede groep ontwikkelingsorganisaties is de vraag welke vormen van religieus onderwijs het meest voor ondersteuning in aanmerking komen, niet altijd eenvoudig te beantwoorden. Er kan zich een aantal dilemma's voordoen wanneer Nederlandse christelijke ontwikkelingsorganisaties religieuze scholen willen ondersteunen. Onderwijs gaat immers niet alleen om kennisoverdracht (*Lehren*), maar ook om vorming (*Bildung*) en het overdragen van waarden en normen. Een islamitische school zal islamitische waarden en normen willen overdragen, een pentecostale school pentecostale waarden en normen. Het kan dan zijn dat een religieuze school die een religieuze moraal wil overdragen, daarmee wellicht bepaalde traditionele patronen bestendigt. Een vaak genoemd voorbeeld is de versterking van traditionele genderrelaties, waarbij jongens en meisjes geen gelijke kansen krijgen. Sommige religieuze scholen hebben een proselitistische doelstelling of moedigen intolerantie tegenover andersdenkenden aan. Dergelijke houdingen willen veel westerse organisaties juist tegengaan in plaats van versterken.

Onderwijs gaat niet alleen om kennisoverdracht, maar ook om vorming

Wanneer er expliciet sprake is van een intolerante houding, zal een afwijzing niet moeilijk zijn. Maar het is ook zaak niet zomaar een religieuze school af te wijzen omdat deze een religieuze kleur heeft die niet overeenstemt met de religieuze of waardenoriëntatie van de donororganisatie.

Hobbels bij de afweging

Iedere ontwikkelingsorganisatie maakt uiteraard haar eigen afweging welke onderwijsprojecten ze wil ondersteunen. Bij die afweging komt al snel een aantal hobbels naar voren.

De eerste hobbel die genomen moet worden, is de vraag waarom een religieus onderwijsproject wordt afgewezen. Is dit omdat het werkelijk indruist tegen de universele rechten van de mens, of omdat de blik van de Nederlandse subsidieverlener gekleurd wordt door de eigen sociaal-culturele of religieuze opvattingen?

Soms spelen machtsrelaties daadwerkelijk een rol wanneer een *faith-based* school tot een religieus samenwerkingsverband behoort. Dit kan bijvoorbeeld het geval zijn wanneer de school financiële ondersteuning krijgt en in ruil daarvoor moet voldoen aan eisen op het gebied van de inhoud van het onderwijs of het aannemen van per-

Leerlingen in een islamitische school, Banda Atjeh, Indonesië

soneel of directie. Dit kan een onwenselijke ontwikkeling zijn.
Maar soms is een afwijzing gebaseerd op iets wat te maken heeft met verschil in opvatting over de manier waarop lesgegeven wordt. Het apart lesgeven aan jongens en meisjes is in westerse ogen onwenselijk, omdat dit traditionele genderrelaties versterkt. Maar op deze manier krijgen meisjes *wel* onderwijs. Daarmee draagt het schoolsysteem op een cultureel geaccepteerde wijze bij aan *empowerment* van meisjes. Naailessen voor meisjes kunnen vanuit westers perspectief bijvoorbeeld ouderwets lijken, maar kunnen belangrijk zijn voor de versterking van de positie van meisjes, omdat ze zich met de opgedane vaardigheid later inkomsten kunnen verwerven.

School in de samenleving

Een tweede aspect dat speelt bij de vraag of een Nederlandse organisatie *faith-based* scholen zou moeten ondersteunen, is de context waarin de school opereert. Het maakt voor de afweging uit of een school bedoeld is voor een minderheid die elders gediscrimineerd wordt of dat de religie ongeveer gelijkelijk vertegenwoordigd is naast

Naailessen voor meisjes kunnen belangrijk zijn voor de versterking van hun positie

andere religies. Deze verhouding is belangrijk voor de manier waarop de school haar religieuze identiteit uitwerkt in het curriculum. Bovendien bepaalt dit welke mogelijkheden een school heeft binnen de samenleving, zowel in de maatschappelijke als in de politieke context.
Belangrijk om te weten is ook of het onder-

wijs toegankelijk is voor leerlingen met verschillende religieuze achtergronden. Voor veel Nederlandse organisaties in de tweede categorie is dit een zwaarwegend argument. Dit geldt ook voor de tolerantie en het respect voor verschillende religieuze tradities en de houding ten opzichte van bekering. Daarnaast is de genoemde 'gendersensitiviteit' voor veel organisaties belangrijk. Daarbij is het overigens nuttig onderscheid te maken tussen het officiële beleid, de presentatie van een school in het openbaar en de manier waarop in de klas over de stof wordt gesproken.

Discriminerende praktijken of belastende haatboodschappen zijn niet te tolereren

Angsten erkennen

Een derde, moeilijke hobbel is onderzoeken waarom een school zo veel waarde hecht aan het uitdragen van traditionele religieuze waarden. Sommige religieuze organisaties hebben het gevoel dat zij hun traditionele waarden moeten beschermen tegen de dreiging van moderniteit. Anderen hopen vurig zo veel mogelijk nieuwe leden te winnen om een nieuwe sociale orde te kunnen stichten. Elke organisatie reageert op een of andere manier op moderniteit. Het is van belang zowel die angsten als die waarden te erkennen. Een Nederlandse organisatie hoeft die uiteraard niet over te nemen. Maar op het moment dat je achter die angsten probeert te kijken, is er discussie mogelijk over de manier waarop je kinderen kunt leren effectief te participeren in een snel veranderende samenleving. Daarbij hoeft een Nederlandse organisatie overigens niet te vervallen in een cultureel relativisme, het idee dat alle culturen en religies hun eigen waarden hebben die je moet respecteren. Hoewel cultureel-religieuze diversiteit een groot goed is, zijn discriminerende praktijken of belastende haatboodschappen niet te tolereren. Hier moet je algemene normen op het gebied van menselijke waardigheid en mensenrechten tegenover zetten.

Onderwijs is bij uitstek de plaats voor waardeoverdracht. Waardeoverdracht is bij uitstek het geval in religieus onderwijs. Hoe verschillend over waarden en de vertaling ervan in normen gedacht kan worden, is iets waarmee Nederlandse ontwikkelingsorganisaties rechtstreeks te maken hebben. Het vergt inzicht in de context, inzicht in de ander en inzicht in de doelen van de eigen organisatie, daarin integere keuzen te maken.

Deze bijdrage is gebaseerd op de aanbevelingen die Lisette van der Wel (ICCO) doet in haar artikel in de Handout: Religion and development policy *(Kennisforum Religie en Ontwikkelingsbeleid, 2008). Zie ook het pasverschenen boek* Religie en ontwikkeling. Handreikingen voor de praktijk*, 2011, 50-51.*

— Welmoet Boender is islamoloog en antropoloog, werkzaam bij Stichting Oikos/Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling. Ze promoveerde op de rol van de imam in Nederland.

'Soms vroeg ik me af of onderwijs nuttig was'

Witte Zuster met Afrikaanse ogen

Naar het buitenland wilde ze. De missie zat in de familie: tal van ooms en tantes waren haar al voorgegaan. Tiny Hölscher was opgeleid als onderwijzeres en wilde intreden in een congregatie. Iemand vertelde haar dat je bij de Witte Zusters zeker weg kon. Dus trok ze als 23-jarige vanuit Amsterdam naar Maarn, waar het postulaat gevestigd was. Het laatste stuk moest ze te voet afleggen. Op die wandeling, bij het zien van het gebouw, besefte ze: dit is waar ik zijn moet.

De congregatie van de Missiezusters van Onze-Lieve-Vrouw van Afrika ontleende de bijnaam Witte Zusters aan het habijt, geënt op de dagelijkse dracht van vrouwen in Noord-Afrika. De stichter, kardinaal Lavigerie, had de congregatie in 1869 opgericht in wat nu Algerije is. Hij was van mening dat zijn zusters en paters zich moesten aanpassen aan hun omgeving. Die aanpassing moest overigens niet alleen tot uitdrukking komen in de kleding. Er werd veel zorg besteed aan het leren van de lokale taal. Ook moesten de leden van de congregatie op de hoogte zijn van andere culturen en godsdiensten, in het bijzonder de islam. Op het vlak van de dialoog met moslims was Lavigerie zijn tijd ver vooruit.

Al snel werd de jonge Tiny Hölscher (1929) ingevoerd in alle aspecten van het leven in deze congregatie. Na een halfjaar postulaat in Maarn en anderhalf jaar noviciaat in Esch volgden de eerste professie en het vertrek naar Noord-Afrika. Traditioneel werd daar de vorming van de zusters voortgezet. De Missiezusters van Onze-Lieve-Vrouw van Afrika leggen grote nadruk op het leven in internationale communiteiten. De inculturatie begint al binnen de eigen club. Dit samenleven ging niet vanzelf. Wat vooral opviel, was het verschil tussen de Engelse en de Franse medezusters. De Engelsen waren praktisch ingesteld, de Françaises veel filosofischer. *Aller au fond*, de diepte in gaan, was hun houding. Dat soort zaken gaf wel spanningen, maar was vooral uitermate leerzaam. Leerzaam was ook het vormingsprogramma zelf. Een inleidende cursus op de Bijbel, stage in een *dispensaire* (een huishoudschool) en verder voorbereiding op het missionaire werk.

Verschil in mentaliteit

Omdat Tiny onderwijzeres was en het

Engels goed beheerste, werd ze tewerkgesteld in het onderwijs in de Britse koloniën. In Uganda deed ze de ervaring op van 'anders-zijn'. Ze ontdekte dat er een groot verschil was tussen haarzelf en de meisjes aan wie ze les gaf.
Spoedig daarna kwam zuster Tiny terecht in Noord-Rhodesië, het latere Zambia. Ze ging er lesgeven op een *upper primary school*, aan meisjes van twaalf tot vijftien jaar. Sommige leerlingen moesten vijfendertig kilometer lopen naar huis. De lokale taal, Chibemba, had ze al snel redelijk onder de knie. Verder leerde ze geleidelijk aan de gedachtepatronen van de meisjes kennen. Opvallend waren het belang van het stamverband en het bij de dag leven. Toekomstgerichtheid was er weinig; het moment was belangrijk. Dat had waarschijnlijk onder meer te maken met hun levensomstandigheden. Wat de stamverbanden betreft, viel op dat er niet alleen een sterke binding was aan de eigen stam, maar dat er ook ongeschreven, maar heel duidelijke regels waren voor de onderlinge omgang: er was sprake van een hiërarchie tussen de stammen.

Toekomstgerichtheid was er weinig; het moment was belangrijk

De periode hier duurde niet lang. Al na anderhalf jaar, tamelijk onverwacht, werd Tiny naar Tanzania gestuurd, omdat daar een post was opengevallen. Ze werd aangesteld in Karema, aan het Tanganyikameer. Karema was een stad waarvan de bevolking bestond uit vrijgekochte slaven. Dit gebied behoorde niet tot een specifieke stam, en de mensen leefden buiten hun stamverband. De onderlinge cultuurverschillen waren groot. Hier werd Swahili gesproken. Die taal leerde zuster Tiny binnen een jaar. Overigens stond ze na een halfjaar al aan het hoofd van de school. Gelukkig leerde ze ook een vrouw kennen die haar in die begintijd hielp. Ze ontdekte dat de vrouwen degenen waren die de samenleving droegen. Zij wisten (veel meer dan wij in het Westen) om te gaan met beperkingen, en ze waren gauw tevreden. Het nu was belangrijk: 'Vandaag moet je eten zien te vinden. Morgen zien we wel weer.' Dat was een groot verschil in mentaliteit.

'Soms vroeg ik me af of onderwijs nuttig was', zegt zuster Tiny Hölscher. 'Wat zullen die meisjes hebben gedaan met die kennis?' Er waren er die veel profijt hadden van het onderwijs, die konden doorleren en op hun beurt lerares zijn geworden. Voor sommigen betekende het ook dat ze een beter huwelijk konden sluiten. Maar anderen ontwikkelden vooral het verlangen naar de stad te gaan, waar ze vaak verloren liepen. Dat was ook wel de reden waarom de staf elke zondag een gesprek organiseerde waarin de meisjes met elkaar konden praten over wat ze allemaal meemaakten.

Na twee jaar werd de school verplaatst naar Sumbawanga, in het gebied van de Wafipa. Hier maakte zuster Tiny het begin van de onafhankelijkheid mee. Dat proces verliep in Tanzania rustig, al was het wel een spannende tijd. Die rust had enerzijds te maken

Witte Zuster Tiny Hölscher: 'Sommige dingen moet je in Afrika anders aanpakken.'

met de weinige grondstoffen die je in Tanzania aantreft. Anderzijds was ze de verdienste van de eerste president, Julius Nyerere. Hij wist eenheid te scheppen tussen de vele stammen door het Swahili als nationale taal in te stellen. Voor de school betekende de onafhankelijkheid dat het lesprogramma veranderde. Het werd Tanzaniaanser.

Nieuw verstaan van de missie

In 1967, vijftien jaar na haar intrede, ging Tiny voor het eerst met verlof. Dat betekende een grote cultuurschok. Er was veel meer luxe in Nederland. Mensen hadden veel meer te kiezen, en onder invloed daarvan was de mentaliteit veranderd. In de kerk was men bezig de uitkomsten van het Tweede Vaticaans Concilie uit te werken. Tegelijkertijd heerste er in het religieuze leven een crisis. Onder invloed van de onafhankelijkheid van de Afrikaanse landen veranderde ook de missiegedachte. Vijf maanden lang volgde Tiny in het moederhuis van de congregatie een bijscholingscursus, waarin het concilie en de veranderde missiegedachte aan de orde kwamen. Een diepgaande aanpassing was nodig. De idealen van Lavigerie waren hiermee niet ouderwets geworden. Integendeel. Hij had altijd bepleit dat de paters en de zusters Afrikanen zouden vormen en opleiden om het evangelie in Afrika te verbreiden. Zij moesten het zelf overnemen. Daarom

Het eerste verlof betekende een grote cultuurschok

Een Spaanse en een Poolse Witte Zuster vieren Kerstmis met christen- en moslimjongeren in Tanzania

namen de Witte Zusters en de Witte Paters lange tijd geen Afrikanen in hun congregatie op, maar stimuleerden zij hen hun eigen congregaties op te richten. Een belangrijke taak van de missiezusters was het helpen hierbij en het naar zelfstandigheid begeleiden van zo'n congregatie.

En nu zijn we vrij!

De begeleiding van een 'eigenlandse' congregatie was precies de taak die zuster Tiny Hölscher na haar verlof opgedragen kreeg. In Kenia was men bezig, maar het lukte niet goed. Hier werd haar al doende duidelijk dat je verandert in de loop van de jaren, zonder dat je het zelf merkt. 'Je leerde kijken met *hun* ogen, je leerde de waarde kennen van eten en van hard werken daarvoor. Je ging anders met mensen om en kreeg een heel ander tijdsbegrip.' Door die ervaring lukte het haar ook hier goed te werken. Toch was het opleiden van novicen een heel ander verhaal dan het leiden van een school. De vorming moest veranderen. Belangrijk hierbij bleek dat de congregatie alleen wilde beginnen met volwassen vrou-

Alles moest een veel sterker Afrikaans karakter krijgen

wen die een opleiding hadden gedaan. 'Je moet je ook niet verkijken op grote aantallen novicen. Die zijn niet altijd een teken dat het goed gaat.' Verder moest alles een veel sterker Afrikaans karakter krijgen. Dat werd zichtbaar in de liturgie, maar ook bijvoorbeeld in activiteiten als wekelijks bezoek aan mensen in het dorp, vooral zieken.

Dat deden de Afrikaanse zusters graag. Een aantal congregaties groeide toe naar onafhankelijkheid. Daar werkte ze van harte aan mee, en ze vond dat ze dat ook goed kon. Toch was het ook veel loslaten. Bij één zo'n gelegenheid had een Europese medezuster ontwerp-constituties geschreven voor een Afrikaanse congregatie die zelfstandig zou worden. Het kapittel van de Afrikaanse zusters veegde het ontwerp van tafel. Ze wilden de constituties zelf schrijven. Zuster Tiny herinnert zich ook een moment dat pijnlijk was voor haarzelf. Een naaste medewerkster riep, toen zij dacht dat Tiny het niet kon horen: 'En nu zijn we vrij!'

Verder werken aan afrikanisatie

Zes jaar deed zuster Tiny dit werk. Daarna werd ze in Engeland belast met de vorming van eigen zusters, en vervolgens in Nederland gekozen tot provinciaal overste. Het zou acht jaar duren voordat ze weer in Afrika kwam te werken. In 1981 werd ze gevraagd voor een landelijk centrum voor voortgezette vorming van zusters in Kenia. Ze was ontroerd dat zij die opdracht kreeg. Blijkbaar was er waardering voor wat ze eerder had gedaan. Het werken met de lokale congregaties gaf een thuisgevoel, mede omdat ze terdege besefte dat ze altijd Nederlandse bleef, en ze niet hoefde te proberen Afrikaanse te worden. 'Ik weet zeker dat veel me ontsnapt is.'
Haar volgende taak was provinciaal overste van Uganda-Kenia-Ethiopië. In Ethiopië merkte ze dat de afrikanisatie van het religieuze leven niet erg van de grond kwam. Wat de leiding van de congregatie wilde, werd niet altijd goed verstaan. De laatste tien jaar in Afrika lagen voor Tiny weer in Tanzania. Ook daar was ze op landelijk niveau bezig met cursussen, waarbij 'afrikanisatie' het sleutelwoord was. Intussen was ook de congregatie zelf aan het veranderen: sinds de jaren tachtig namen de Witte Zusters en Witte Paters ook Afrikaanse leden aan. Naast de 21 Afrikaanse zustercongregaties die gesticht zijn, zijn er nu ook Afrikaanse zusters in deze van oorsprong Europese congregatie. Het gesprek over interculturaliteit vindt nu, nog sterker dan voorheen, in eigen huis plaats.
Past religieus leven zoals dat vorm krijgt in de congregaties binnen de katholieke kerk, wel bij Afrika? De conclusie van zuster Tiny Hölscher is: in de kern blijft het religieuze leven hetzelfde, namelijk inzet voor de medemens vanuit religieuze inspiratie, maar je zult sommige dingen echt anders moeten aanpakken. Zo kun je een Afrikaanse zuster nooit zo sterk van haar familie losmaken als dat in Europa gebeurde. De zusters moeten ten volle Afrikaans kunnen zijn: in hun liturgie, in hun leefgewoonten en tijdsbeleving, in de inrichting van het gemeenschapsleven. En vooral moeten Afrikaanse zusters onder de mensen zijn, niet in een klooster zitten. Een prachtig voorbeeld vindt ze een zuster uit Malawi, die in Mwanza (Tanzania) actief is in het milieu van de prostitutie. Dat is Afrikaans religieus leven op z'n best.

— Tom Boesten is stafmedewerker theologie bij de Commissie Missionaire Beweging Religieuzen (CMBR).

Opgroeien met rijst en bruinbrood

Vandaag de dag is Nederland een multiculturele en multireligieuze samenleving. Dat is niet altijd zo geweest. In 1975, toen ik als zesjarige met mijn ouders en mijn broertje vanuit Indonesië naar Nederland verhuisde, zag de samenleving er heel anders uit. Niet beter of slechter, niet vriendelijker of vijandiger, niet rijker of armer, maar anders. Dit is mijn verhaal over opgroeien en leren, werken en leven *met* in plaats van *tussen* verschillende culturen en religies.

Eerste kennismaking

Mijn ouders zijn geboren en getogen in het na-oorlogse Indonesië, een land dat sinds zijn onafhankelijkheid in 1945 – ondanks de grote culturele, etnische en religieuze diversiteit – tot op heden nog steeds één staat vormt. Toch is die niet rimpelloos tot stand gekomen. Mede door de regelmatige rellen tussen etnische bevolkingsgroepen in de jaren zeventig hebben mijn ouders en velen van hun generatiegenoten van Chinese afkomst ervoor gekozen hun toekomst in Nederland voort te zetten. Voor hen was dat een grote onzekere stap: met twee koffers en twee jonge kinderen alles achterlaten en een nieuw leven opbouwen in een ver, vreemd, maar relatief stabiel en veilig land. De aankomst in Nederland vonden wij prettig: we werden goed ontvangen en begeleid door enkele Nederlandse gezinnen en door Indonesische studievrienden van mijn ouders die enkele jaren eerder naar Nederland waren verhuisd. Wat mij opviel, was de oprechte belangstelling die de Nederlanders hadden voor onze achtergrond en ons land van herkomst. Vooral de naoorlogse generatie kende Indonesië alleen van de geschiedenisboeken; vandaar die nieuwsgierigheid. Voor mijzelf was alles nieuw en spannend, maar ik besef dat je als kind de wereld met een neutrale, onbevooroordeelde blik bekijkt, anders dan als volwassene.

Twee versies

Mijn jeugd heb ik tot aan het einde van de middelbare school doorgebracht in West-Friesland (Enkhuizen, Hoorn), waar mijn vader zijn tandartsenpraktijk heeft opgebouwd. Vanaf jonge leeftijd is mij geleerd me bewust te zijn van onze etnische en culturele achtergrond. ‘Kijk in de spiegel en je ziet een Aziaat. Dat is wat anderen ook zien wanneer ze naar jou kijken, ongeacht of jij je Nederlands, Indonesisch of Chinees

voelt. Gedraag je goed, haal het beste uit jezelf en wees trots op je afkomst', hoor ik hen vandaag nog zeggen. Met deze mentaliteit ben ik opgegroeid.

Thuis kookte mijn moeder bijna altijd Indonesische of Chinese gerechten (nooit halen, altijd zelf bereiden), maar als lunchpakket voor school smeerden wij bruinbrood met pindakaas en hagelslag. Maar niet alleen van de keuken, ook van de gewoonten en beleefdheidsvormen waren bij ons thuis twee versies: wanneer er Nederlandse gasten op bezoek waren, was de sfeer afstandelijk maar gezellig; bij Indonesische gasten was het familiair maar beleefd. Thuis spraken mijn ouders Indonesisch met elkaar, Nederlands met ons, en een combinatie van beiden bij conflicten. Bidden in stilte doe ik in het Indonesisch zoals mijn grootmoeder het mij heeft geleerd, maar hardop voor een groep in het Nederlands.

Ik kan me goed voorstellen dat een dergelijke mix van culturen bij sommige jongeren

Een mix van culturen kan leiden tot een identiteitscrisis

kan leiden tot een identiteitscrisis of sociale botsingen in de maatschappij. Bij enkelen van mijn generatiegenoten met dezelfde Indonesische achtergrond zie ik dat zij ervoor kiezen honderd procent Nederlands of honderd procent Indonesisch te zijn. De eerste groep heeft uitsluitend een Nederlandse

Danny Loa

kennissenkring, de tweede alleen een Indonesische (zij keren vaak terug naar hun geboorteland). Ik heb beide culturen altijd kunnen combineren en de balans gevonden om het beste ervan te gebruiken. Het is niet een kwestie van de juiste mix vinden, maar van leren wanneer je met welke cultuur te maken hebt en je daaraan aan te passen. Dus bijvoorbeeld bruinbrood als ontbijt en rijst voor het avondeten, maar vooral niet combineren als lunch, omdat het de smaak van beide dan bederft.

Uit onverwachte hoek

De botsing tussen de Nederlandse en de Indonesische cultuur heb ik – gek genoeg – niet ervaren op school, op het werk of in de dagelijkse omgang, maar juist in de Nederlandse christelijke gemeente. Mijn ouders en grootouders zijn protestants en waren in Indonesië al actief in de lokale kerkelijke gemeente. Toen wij na enkele jaren in Nederland op zoek gingen naar een kerkelijke gemeente, viel ons op dat de atmosfeer ervan niet vergelijkbaar was met wat wij in

De tweetalige christelijke Indonesische kerk in Nederland ervaart Danny Loa als 'zijn' kerk

Indonesië gewend waren. Het voelde niet als een plek waar wij ons thuis voelden. Al snel merkten wij dat meer mensen met dezelfde Indonesische achtergrond in verschillende delen van het land op zoek waren naar een 'eigen' kerk. Mijn ouders hebben samen met een aantal andere gezinnen in 1985 het initiatief genomen om de Gereja Kristen Indonesia Nederland (GKIN) op te richten. Onlangs heeft de GKIN haar vijfde lustrum gevierd met als thema 'Eenheid in verscheidenheid', en de gemeente bestaat al jaren uit zowel Indonesische als Nederlandse leden. De dienst is tweetalig, en tweetalige Nederlandse en Indonesische predikanten gaan voor. Tot nu toe ervaar ik dit als 'mijn' kerk, waar ik ben getrouwd, onze kinderen heb laten dopen en eens per zes weken de dienst als pianist begeleid. Ook hier is sprake van een afwisseling van Indonesische en Nederlandse cultuurelementen in plaats van een mixen tot één geheel. Ik zie de kracht en het bestaansrecht van de GKIN in het feit dat zij haar eigen Indonesische identiteit heeft behouden en tegelijkertijd toepasbaar heeft gemaakt in de Nederlandse (en christelijke) samenleving. Het is eigenlijk niet verwonderlijk dat culturele verschillen juist het sterkst naar voren komen wanneer er gecombineerd wordt met religie. Verschillen worden door deze combinatie uitvergroot en benadrukt. De grootste tegenstelling zien we in landen waar etnische bevolkingsgroepen zowel cultureel als religieus van elkaar verschillen. In Indonesië is de autochtone bevolking overwegend moslim, en zijn de allochtonen (onder anderen Chinezen) christen, hindoe of boeddist. Vaak zijn conflicten tussen deze bevolkingsgroepen moeilijk toe te spitsen op een culturele, politieke, religieuze of economische oorzaak. Maar ook in Nederland zien wij deze ontwikkeling, waar de term allochtoon vandaag vaak in

één adem wordt genoemd met de islam en maatschappelijke problemen. Dat de oorzaken van de problemen vaak cultureel en/of economisch van aard zijn, wordt helaas dikwijls niet gevonden of simpelweg genegeerd. Ik ben van mening dat religie en cultuur elkaar kunnen versterken. Mijn persoonlijke ervaring met de kerkelijke gemeenten en de maatschappelijke botsingen die ik om mij heen waarneem, bevestigen dat beeld. Er zit een verborgen positieve kant aan: als het in negatieve zin elkaar versterkt, kan het in positieve zin hetzelfde doen.

'Bliksemafleider'

Wanneer mensen mij vragen of ik wel eens gediscrimineerd wordt, is mijn antwoord vaak: 'Waarschijnlijk word ik vaker gediscrimineerd dan ik voel.' De drie culturen die mij gevormd hebben, zijn de Indonesische, de Chinese en de Nederlandse. Van deze drie culturen spreek ik twee talen vloeiend (Nederlands en Indonesisch); de Chinese taal ben ik niet machtig. Je zou

Waarschijnlijk word ik vaker gediscrimineerd dan ik voel

deze culturele mix als ballast kunnen beschouwen en het van een negatieve kant benaderen. Bijvoorbeeld: in China word ik gezien als een verwesterde Aziaat die geen woord Chinees spreekt en zijn afkomst vergeten is; in Indonesië word ik gezien als een rijke Chinees uit het Westen die liever op zijn geld zit dan dat hij dat uitgeeft; in Nederland word ik gezien als de zoveelste allochtoon die de banen inpikt of zwart werkt in een Chinees restaurant. Het zou veel makkelijker zijn slechts één van deze drie te zijn, maar als 'cultuurmigrant' ben ik nu eenmaal een beetje van alle drie.
Ongetwijfeld zijn er genoeg mensen die op deze manier naar mij kijken, maar als ik mij zou openstellen voor deze negatieve signalen, zou ik depressief door het leven gaan. Door negatief te reageren op vooroordelen voorkom je juist niet, maar versterk je discriminatie en het verkeerde beeld dat mensen van je hebben. Hoewel je niet kunt voorkomen dat je gediscrimineerd wordt om je uiterlijk, ras, geslacht, religie of afkomst, kun je wel kiezen hoe je erop reageert en ermee omgaat. Mij geeft het energie te kunnen schakelen tussen de Nederlandse, de Indonesische en de Chinese cultuur. Het is een verrijking je te kunnen 'verkleden' in verschillende culturele kostuums zonder dat je je eigen identiteit kwijtraakt.
In mijn werkomgeving heeft een zakenrelatie mij ooit eens gecomplimenteerd met de manier waarop ik zijn project op de rails heb gezet: 'Je hebt de doortastendheid van een Nederlander en het geduld en de rust van een Aziaat.' Zelf was ik mij niet van deze eigenschappen bewust, omdat ze blijkbaar deel zijn geworden van mijn natuurlijke manier van denken en doen. Door op deze manier te kijken naar culturele verschillen en er het beste uit te halen kun je de positieve kant van het verschil waarderen.
Het is geen toeval dat veel internationale bedrijven hun werknemers waar mogelijk de kans bieden om in verschillende landen

te werken. Meer dan het culturele, versterkt het je persoonlijke vorming als individu. Een bliksem kun je niet voorkomen, maar wel geleiden. Daarom zoek ik in mijn werk en in mijn kennissenkring altijd naar constructieve feedback over wat ik heb gedaan of hoe ik mij heb gedragen. Tussen de vele oppervlakkige – en soms negatieve – reacties is altijd wel een positieve, waardevolle te ontdekken. Die is mijn 'bliksemafleider', en het benutten ervan geeft mij letterlijk energie om een beter individu te worden.

Een bliksem kun je niet voorkomen, maar wel geleiden

Religieuze nalatigheid

Wanneer ik terugkijk op de periode vanaf mijn komst in Nederland tot aan vandaag, zie ik een groot verschil in de manier waarop Nederland omgaat met de culturele diversiteit van toen en nu. Er wordt beweerd dat men in de afgelopen tien jaar veel minder tolerant is geworden tegenover migranten of andere, niet-westerse culturen en religies. Ik denk dat deze tolerantie er nooit echt is geweest, maar vaak gebruikt is als argument om lastige maatschappelijke discussies te vermijden. Als er één ding is waaraan ik mij altijd heb geërgerd, is het wel de houding die Nederland propageert als 'tolerant land' (toleranter dan andere landen). Het voelt als Nederlandse superioriteit jegens andere volken. De opkomst van rechts-extreme partijen en populistische politieke leiders in de afgelopen jaren zijn voor mij geen verrassing; deze stemmen zijn er altijd geweest, maar worden nu niet meer onderdrukt.

Ook denk ik niet dat de vreemdelingenhaat alleen gevoed wordt door ras of religie. Wanneer mensen zich bedreigd voelen in hun werk en woonomgeving of zich voorbijgestreefd voelen op de maatschappelijke ladder, zoeken zij een oorzaak bij vreemdelingen. Dit geldt niet alleen voor Nederlanders, maar ook voor Indonesiërs, Chinezen, Amerikanen en ga zo maar door; kortom, het is de mens eigen. Nederlanders hoeven van mij niet toleranter te zijn dan andere volken; we zijn, wat dit betreft, hetzelfde. Kerkelijke gemeenten zouden zich actiever in deze discussie mogen mengen. Religie zou de bindende factor kunnen zijn bij culturele verschillen. Uiteindelijk is het geen kwestie van ras of cultuur, maar van goede en slechte eigenschappen. Dat de islam met de vermeende maatschappelijke problemen die daarmee worden gesuggereerd, nu actueel is, is een voorbeeld van culturele en religieuze nalatigheid. In de afgelopen jaren is Nederland sterk geseculariseerd. Pinkstergemeenten, migrantenkerken en moskeeën lopen daarentegen vol. De opkomst van deze gemeenschappen komt voort uit de passie en de gedrevenheid van de leden voor hun geloof en cultuur. Het verdwijnen van een typisch Nederlandse identiteit en de secularisatie versterken dit effect. Nederland wordt niet meer met een religie (welke dan ook) geassocieerd. We worden ingehaald doordat we bijna stilstaan, niet doordat de ander harder rijdt. Als je mij nu zou vragen of ik de Nederlandse of de Indo-

nesische/Chinese identiteit meer aanspreek, zeg ik: de Indonesische/Chinese. In vergelijking met dertig jaar geleden, heeft Nederland voor mij nog nauwelijks een eigen identiteit. Maar zonder ervan bewust te zijn liggen het christendom en de levenswijze die daarin haar grondslag heeft, heel dicht bij wat, naar ik denk, de Nederlandse cultuur en identiteit zouden kunnen zijn. Toch is elke andere religie of overtuiging net zo goed voor de basis van een identiteit: als je maar in iets gelooft en trots bent op je afkomst.

Cultureel speelparadijs

Mijn kinderen zijn in Rotterdam geboren en opgegroeid. Op de lagere school zien zij klasgenoten, jongens en meisjes, geen rassen, culturen of religies. Toen ik op de lagere school zat, was ik de enige niet-Nederlandse leerling. Zij zitten in een klas waarin minstens de helft van niet-Nederlandse afkomst is. Toch spreken zij dezelfde taal, houden zij van dezelfde televisieprogramma's, lachen zij om dezelfde grappen en komen zij bij elkaar over de vloer. Wat ik bewonder, is de wijze waarop, ondanks de culturele en religieuze verschillen (zowel bij de leerlingen als bij de leraren), de eigen identiteit wordt gerespecteerd. Ze weten op verjaardagen precies welke worstjes halal zijn en welke niet, waarom sommigen overdag vasten en pas 's avonds eten enzovoort. Mijn kinderen komen thuis met tekeningen of knutselwerk van het Pesachfeest, het Suikerfeest, een kerststal met Jozef, Maria en Jezus of een draak als viering van het Chinese Nieuwjaar. Ik weet zeker dat ik, als ik nu als zesjarige naar Nederland zou komen, in een cultureel speelparadijs terecht zou komen.
Het kan niet anders dan dat de volgende generatie, cultureel en religieus gezien, veel rijker zal zijn dan ik ooit kan worden. Desondanks zal ik mijn kinderen dezelfde waarden meegeven die ik van mijn ouders heb gekregen, waarmee ik mijn eigen identiteit heb kunnen vormen. Doordeweeks gaan ze naar een Nederlandse school, op zaterdagochtend naar een Chinese school en enkele zondagen per maand naar de zondagsschool om de Indonesische en protestantse roots te leren kennen. Net als mijn ouders zal ik hun de waardevolle raad geven: 'Kijk in de spiegel en je ziet een Aziaat. Dat is wat anderen ook zien wanneer ze naar jou kijken, ongeacht of jij je Nederlands, Indonesisch of Chinees voelt. Gedraag je goed, haal het beste uit jezelf en wees trots op je afkomst.'

Als je maar in iets gelooft en trots bent op je afkomst

— Danny Loa is afgestudeerd bedrijfseconoom en werkt als management consultant bij een internationaal adviesbureau, waar hij veel te maken heeft met het omgaan met cultuurverschillen en organisatieveranderingen. Vanaf de oprichting in 1985 is hij bestuurlijk actief in de Gereja Kristen Indonesia Nederland (GKIN).

I have a dream

'Ik heb van jou gedroomd.' Meer dan die vijf woorden en een lieve blik heeft mijn dochter niet nodig om mij naar de zevende hemel te leiden. Heerlijk. Ik vraag haar wat ze dan gedroomd heeft. Ze weet het niet meer. Jammer. Gelukkig blijft de blik zacht en dankbaar. Geruststellend.
Hoe vaak zeg ik tegen mensen dat ik van hen gedroomd heb? En dat dit me deugd deed?

'De meeste dromen zijn bedrog', zingt Marco Borsato. Waar of niet, zonder dromen is het leven erger dan met dromen. Meer zelfs: een leven dat geen ruimte laat voor dromen, is een nachtmerrie. Het is van belang voor elkaar de ruimte te creëren opdat ieder zou kunnen dromen. Dat is een hele opdracht, maar het maakt het leven heel wat leefbaarder.

Kun je het evangelie loskoppelen van een droom? En bestaat die droom er niet precies in om de ruimte te scheppen voor de dromen van mijn naaste, en dat ik een rol mag spelen om zijn droom te vervullen? Meer nog: ik vertel mijn studenten over Gods droom over mensen, een droom die maakt dat we zijn volk genoemd mogen worden.

Gods droom en onze bijdrage aan de realisering ervan kunnen niet buiten Jezus om. Hij staat centraal, als God en als realisator. Plots begrijp ik wat beter zijn aandacht voor de zwaksten. Zij hebben weinig dromen, omdat er weinig voorhanden is om ze te realiseren. Jezus wil het bedrog aanklagen van een samenleving die kansarmoede toelaat. Hij reikt kansarmen een perspectief op dromen aan. Hij geeft aan dat God een droom heeft, ook over hen. En dat God allen naar de zevende hemel wil leiden.

'Ik heb van jou gedroomd', zegt de Vader tegen ieder van zijn kinderen.

— Jürgen Mettepenningen is doctor in de theologie en werkt als kerkhistoricus aan de Katholieke Universiteit Leuven.

Kind tussen twee werelden

Trekvogel

Over het brede water
Tussen twee werelden
Naar de ene trekt haar hart
In de andere nestelt ze

Een jonge vrouw die op haar zesde jaar met haar Cambodjaanse ouders naar Nederland kwam en hier opgroeide, citeerde het bovenstaande gedicht van Connie Nieuwenhuyze om inzicht te verschaffen in haar twee werelden. Na haar studie ging ze voor Kerk in Actie werken als psycholoog in een kindertehuis in Cambodja. Ze schrijft:

> 'Ik begon in de mensen dingen te herkennen die ik ook in mij had. Zo begreep ik bepaalde non-verbale handelingen, kon ik gevoelens plaatsen die voor mij bekend waren. Ik voelde me één met alles en iedereen; voor het eerst in mijn leven voelde ik contact met de aarde waarop ik liep. Waar kwam dit gevoel van 'thuis voelen' vandaan?'

Third Culture Kids

Kinderen van zendelingen kunnen vergelijkbare ervaringen hebben. David Pollock geeft een definitie van deze zogenaamde Third Culture Kids (TCK's): 'personen die als kind een aantal jaren hebben gewoond in één of meer culturen anders dan de cultuur van hun ouders, en zich daardoor verbonden voelen met al deze culturen zonder zich in één ervan volledig thuis te voelen.' Deze kinderen hebben zichzelf een nieuwe derde cultuur eigen gemaakt, een versmelting van de geboortecultuur met de nieuwe cultuur.
TCK's hebben aan den lijve ondervonden hoe het is in een andere cultuur te leven, en daardoor kunnen ze vaak gemakkelijker contact maken met mensen uit verschillende culturen, hebben ze een uitgebreider wereldbeeld en kun-

nen ze zich beter aan nieuwe situaties aanpassen. Over het algemeen spreken ze meer talen en zijn ze taalvaardig. Maar daarnaast kunnen ze ook het gevoel hebben nergens echt bij te horen, en dit gevoel kan beïnvloeden hoe zij het leven en de interactie met anderen ervaren. Soms is er een gevoel dat ze iets kwijt zijn; in extreme gevallen kan dit leiden tot gevoelens van marginalisatie of isolement.
Cultuuroverdracht begint bij de familie. Een kind is afhankelijk van zijn ouders, niet alleen voor zijn levensbehoeften, maar ook voor zijn taal en gedragspatronen. Baby's leren in de tweede helft van het eerste levensjaar onderscheiden welke klanken een rol spelen in hun moedertaal. Japanse baby's bijvoorbeeld verliezen het vermogen de *l* en de *r* uit elkaar te houden omdat dat in hun moedertaal niet nodig is.
Een kind is geen van de omringende wereld afgescheiden entiteit, maar is voortdurend bezig signalen van de omgeving in zich op te nemen. De eerste opvoeders met wie een kind te maken krijgt, zijn meestal de ouders. Ouders geven elementen van hun cultuur door: hun taal, gewoonten, normen en waarden. Als het kind ook door anderen verzorgd wordt, zullen die hun taal, gewoonten, normen en waarden doorgeven. Deze kunnen in strijd zijn met de waarden van de ouders.

Geen snoepje

Een zendelinge in Indonesië vertelde:

> 'Veel Indonesiërs hebben de gewoonte een huilend kind te sussen met een snoepje of een koekje. Probleem (het huilen) opgelost, zo lijkt het. Dat er veeleer problemen bij komen (verwende kinderen, slecht gebit), wordt niet beseft. Ik vertelde de hulp dat ze geen snoepjes mocht geven, en ze hield zich daaraan. Maar als onze kinderen ernaar vroegen, zei ze dat de snoepjes op waren. Dit alles om de vrede te bewaren en geen confrontatie aan te gaan.'

In landen met een collectivistische cultuur, zoals Indonesië, zijn mensen gericht op het behouden van de groepsharmonie en het vermijden van wederzijds gezichtsverlies. Dus voelt de hulp zich ongelukkig als ze 'nee' moet zeggen tegen het kind van haar werkgever en gebruikt ze liever een indirecte communicatiestijl. In Nederland, waar taalsocialisatie meer gericht is op eerlijkheid, vindt men het belangrijk de ware situatie direct te communiceren (Shadid 1998). Als de ouders en de hulp een ander cultureel referentiekader hebben, kan het kind dus tegenstrijdige boodschappen krijgen.

Zoontjes van Jenny de Sonneville met de hulpen Margaret en John (1980)

Kloof

De school speelt ook een belangrijke rol in cultuuroverdracht. Op school nemen kinderen gedrag over van hun speelkameraden, en de leerkracht kan als model van gewenst gedrag fungeren. Als de opvattingen van de thuiscultuur heel anders zijn dan die van de schoolcultuur, kan het problematisch worden. Lisette spreekt over de ervaring van haar kinderen op school in Rwanda:

> 'Het pedagogische klimaat staat ver van ons af: de structuur is strikt hiërarchisch en weinig kindvriendelijk.' Culturele opvattingen over interactie tussen volwassenen en kinderen verschillen vaak. In *high power distance*-culturen leren kinderen dat ze altijd de autoriteit van een volwassene moeten accepteren; in *low power distance*-culturen mogen kinderen met hun ouders overleggen (Hofstede 2001). Maar voor Lisette ging het verder: 'Wat wij de jongens willen leren, staat in zo'n contrast met wat er op school beleefd wordt, dat de kinderen voortdurend een kloof ervaren.'

Een dergelijke kloof kan onoverbrugbaar blijken. Een Nederlandse moeder die met haar gezin in Kameroen heeft gewoond, schrijft:

> 'In ieder aspect van het leven doen wij het anders: het opvoeden van kin-

deren, de omgang met de dood, eerlijkheid, vriendschap, man-vrouwverhoudingen, seksualiteit, onderwijs. Door het verblijf hier zijn we ook realistischer geworden over dialoog en gesprek tussen twee culturen. De 'ander' is heus niet altijd inspirerend en boeiend, maar ook gek, raar, irritant. Dat geldt voor beide kanten.'

Kampeersafari's

Maar een kind kan zijn ervaringen niet relativeren ten opzichte van een bestaand kader. Het reageert in een dynamische verhouding met zijn omgeving. Het gedraagt zich in verhouding tot de anderen om hem heen.
Joël, een vijfjarige jongen, kwam uit Kameroen terug in Nederland. Zijn moeder vertelt: 'Hij was gewend dat de Afrikaanse kinderen achter hem aan liepen. Iedereen wilde met Joël spelen. Hij had speelgoed. Hij was de grote man in Afrika.' De Afrikaanse jongens behandelden hem met respect en aanzien. Hij had er moeite mee zich aan te passen op zijn school in Nederland.
Gedrag dat in de andere cultuur normaal was, wordt vaak niet gewaardeerd wanneer een kind in de eigen cultuur terugkomt. Alexander kwam terug uit Kenia en werd in elkaar geslagen door de jongens in zijn Nederlandse klas toen hij praatte over zijn kampeersafari's. Voor Alexander was dat een normaal gedeelte van zijn leven; voor de Nederlandse jongens was hij een opschepper.
Sommige kinderen komen in situaties waarin ze hun verhaal wel kwijt kunnen, maar andere leren hun verhalen niet te vertellen, of kanten van zichzelf niet te laten zien. Ze passen zich aan en proberen zo gewoon mogelijk te zijn.

Sluipenderwijs

Vaak valt moeilijk aan te duiden wat je precies overneemt van een andere cultuur. Van een afstandje kan dat duidelijker worden. Anamika is in India geboren en studeerde in Nederland:

'Ik ging terug naar India na tien jaar in Nederland te hebben gewoond, en merkte dat mensen mij vreemd aankeken en vroegen waar ik vandaan kwam. In het begin wist ik niet wat er aan de hand was. Later wel. In Nederland vraag ik bij de bakker: 'Mag ik een broodje alstublieft?' Zonder erbij na te denken gebruik ik beleefde taal. In India vertaal ik dat in Hindi. India is echter een kastenmaatschappij. De winkelier en de taxichauffeur zijn niet gewend als gelijken te worden aangesproken. Dus klinkt mijn Hindi vreemd voor mensen van de lagere kasten. Zelfs mijn toon en gezichtsuitdrukking zijn anders. Ik laat zien dat ik in hen geïnteresseerd ben

door de manier waarop ik luister. Doordat ik in Nederland heb gewoond, maak ik geen onderscheid tussen mensen.'

Anamika was zich er niet van bewust dat er veranderingen in haar gedrag hadden plaatsvonden. 'Die heb ik in Nederland opgepikt, samen met de taal. Ik sta er niet bij stil dat ik beleefd of eerlijk of gewoon wil zijn. Ik kies er niet bewust voor. Het gebeurt sluipenderwijs.'
Als de culturele rijkdom ruimte voor expressie krijgt, wordt de andere cultuur in de persoonlijkheid geïntegreerd. Dit hangt van de persoonlijkheidsstructuur af, maar ook van de mate waarin de waarden van de ene cultuur verwijderd liggen van de waarden van de andere en van de vraag of de omgeving positief staat tegenover ervaringen uit andere culturele contexten.
Een volwassene die in een andere cultuur gaat wonen, heeft al een identiteit ontwikkeld, een beeld van wie hij is en waar hij bij hoort. Een kind heeft echter nog geen eigen persoonlijke en culturele identiteit gevormd. 'Wanneer een kind in verschillende culturen gewoond heeft tijdens de ontwikkelingsjaren, heeft dat diepgaande gevolgen op zijn beleving van zijn identiteit, zijn relatie met anderen en zijn wereldbeeld' (Pollock 2001).
Elk kind, elke ouder heeft een verschillend verhaal, en het is gevaarlijk een stereotiep beeld te schetsen van hoe het is in twee werelden te leven. Maar je kunt niet in een andere cultuur wonen zonder iets van die cultuur over te nemen. Daarom is het belangrijk ruimte te creëren waarin Third Culture Kids hun verhalen zelf kunnen vertellen en een plaats kunnen geven aan de twee werelden in hun leven.

Literatuur

– D.C. Pollock en R. Van Reken, *Third Culture Kids*, Yarmouth, Maine: Nicholas Brealey Publishing/Intercultural Press, 2001.
– G. Hofstede en G.-J. Hofstede, *Cultures and organizations. Software of the mind*, New York: McGraw-Hill, 2005.
– W. Shadid, 'Interculturele communicatie', in: R. Penninx, H. Münstermann en H. Entzinger (redactie), *Etnische minderheden en de multiculturele samenleving*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1998.

— Jenny de Sonneville werkte als docent in Papoea Nieuw-Guinea, Indonesië, Mozambique en Kenia. Van 1991 tot 2008 was ze taalcoördinatrice van het Hendrik Kraemer Instituut. Ze doceert nu aan het Leids Universitair Medisch Centrum (LUMC).

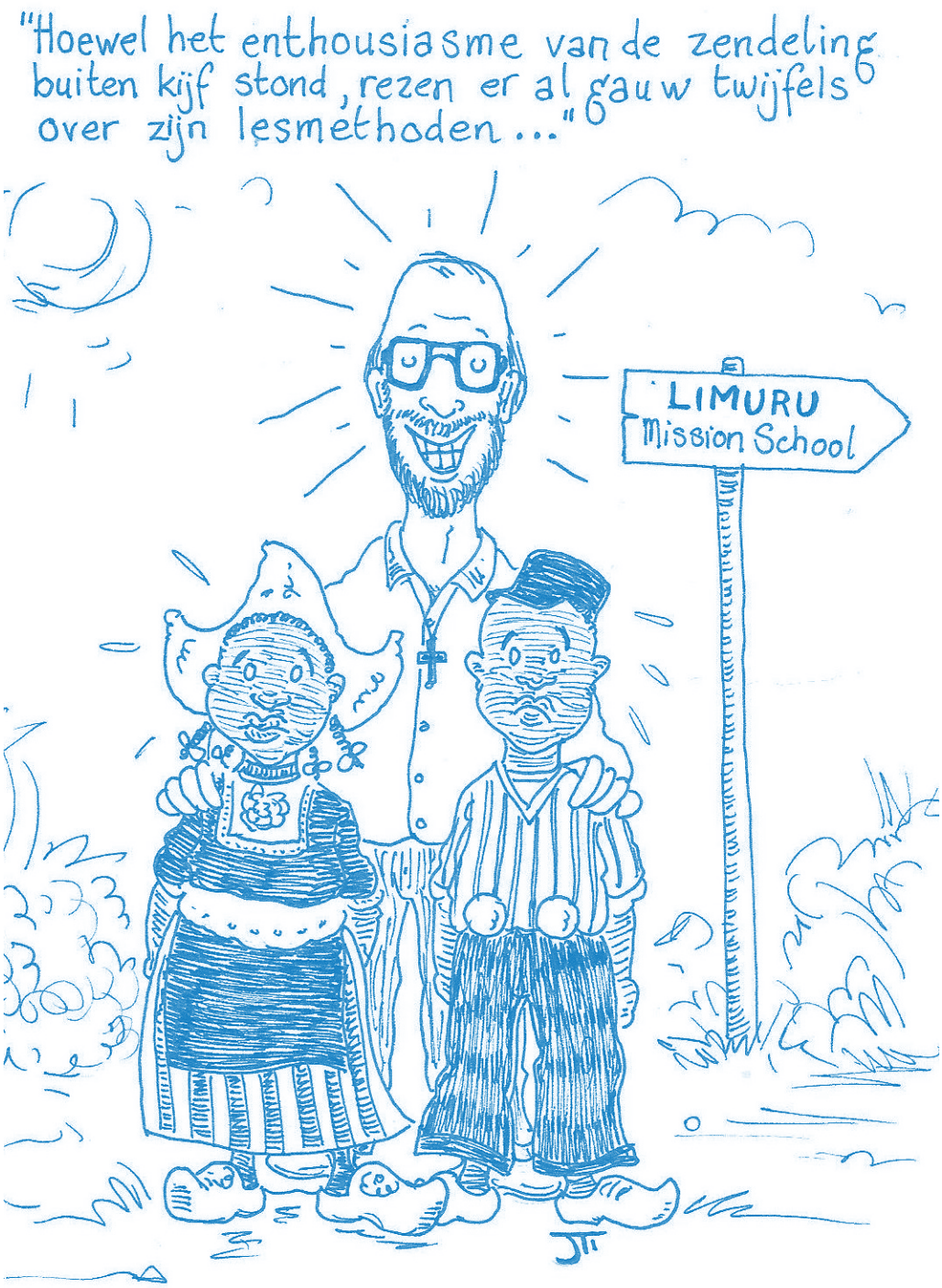
"Hoewel het enthousiasme van de zendeling buiten kijf stond, rezen er al gauw twijfels over zijn lesmethoden..."
LIMURU
Mission School

De lessen van de dokter

Oogarts Arie van Oosterwijk werkte in Kenia en Uganda, eerst in een zendingsziekenhuis, later in regeringsziekenhuizen. Hoewel hij niet altijd een formele aanstelling als docent had, heeft hij wel altijd energie gestoken in opleiden en kennis overdragen. Al was het maar vanwege het simpele feit dat er in Nederland één oogarts is op dertigduizend mensen, en in Oost-Afrika één op een miljoen. Waar zo veel patiënten zijn, zoeken mensen overal hulp, bij traditionele geneeswijzen en bij 'westerse' dokters. Hoe kan een westerse dokter wezenlijk impact hebben op verbetering van de situatie?

In 1973 werd Arie van Oosterwijk via Dienst over Grenzen (DOG, nu ICCO) uitgezonden naar Kenia om als algemeen arts te gaan werken in een ziekenhuis van de Presbyterian Church of East Africa. Na zijn specialisatie werkte hij opnieuw in Kenia, nu als oogarts, eerst in Eldoret, later in Embu.

– Waarom de overstap van een kerkelijk naar een regeringsziekenhuis?
'Dat was in die tijd geen voor de hand liggende stap. In een kerkelijk ziekenhuis konden ontwikkelingen sneller plaatsvinden dan in een regeringsziekenhuis. Geld uit het buitenland was daarbij de belangrijkste motor. Maar als de bronnen uit het buitenland opdroogden, bleef zo'n ziekenhuis dan bestaan? Patiënten betaalden er een hogere eigen bijdrage dan in regeringsziekenhuizen, en daarmee werden weer veel mensen uitgesloten van medische zorg. In regeringsziekenhuizen verliepen ontwikkelingen veel trager, maar als je eenmaal iets voor elkaar had, was het ook beleid van de regering en stond het op de begroting van het ministerie van gezondheid. Regeringsziekenhuizen waren goedkoper voor de patiënten, en dus duurzamer.'

Deze opvatting betekende voor Van Oosterwijk dat hij niet paste in de filosofie van de Christoffel Blinden Mission (CBM). De CBM zond mensen uit naar kerkelijke ziekenhuizen. Men was niet voor niets een niet(!)-gouvernementele ontwikkelingsorganisatie (ngo). Van Oosterwijk vindt dat tekenend voor de cultuur van die tijd: de overheid van ontwikkelingslanden werd gewantrouwd door de ngo's. Hij is blij dat hij twee belangrijke programma's (gericht op preventie van oogziekten en een *outreach*-programma) heeft kunnen onderbrengen bij het Keniaanse ministerie van gezondheid. Van 1996 tot 2002 werkte Van Oosterwijk in Uganda, opnieuw in een regeringsziekenhuis. Hij verzorgde daar het oogheelkundige deel van de opleiding voor *clinical officers*. In Kenia had hij altijd al aandacht

gehad voor de opleiding en bijscholing van verpleegkundigen en vroedvrouwen en anderen. Ziekenhuizen in Afrika kunnen niet alle patiënten bedienen, en dus moet er zo veel mogelijk kennis en kunde overgedragen worden om die in de samenleving terecht te laten komen. Van Oosterwijk heeft zich ook ingezet om staaroperaties te laten uitvoeren door bekwame verpleegkundigen.

– Wat waren de belangrijkste voorwaarden voor een zinvolle inzet van uzelf als westerse dokter?
'De eerste is: je moet niet te veel geld bij je of achter je hebben. Zie mijn voorkeur voor inzet in regeringsziekenhuizen. De tweede voorwaarde is dat je langdurig beschikbaar moet zijn. Je moet tijd hebben om je in de situatie te verdiepen, er deel van uit te gaan maken, mensen goed te leren kennen en de tijd hebben om processen te begeleiden. De derde voorwaarde hangt daarmee samen: goede voorbereiding. Ik heb pas achteraf beseft hoe goed de voorbereiding op mijn eerste uitzending is geweest. De studie geneeskunde, aangevuld met de tropenopleiding voor artsen, maakte me professioneel zelfverzekerd. Daarnaast werden we goed voorbereid op culturele en sociale aspecten van de samenleving in het land van bestemming. En we leerden de lokale taal spreken. Onmisbaar.

Als wij als westerlingen kritiek op het systeem van de gezondheidszorg in Afrika naar voren brengen in het Engels, wordt die al gauw afgedaan als neokoloniaal (*empire*-denken). Als we het daarentegen in het Swahili kunnen zeggen, ben je een van hen geworden en voelen mensen de ruimte om samen te constateren wat er niet goed is, en vervolgens na te denken over de vraag hoe het beter kan.

En je moet geluk hebben. Ik kwam te werken met mensen die iets wilden maken van hun ziekenhuis. Mijn deskundigheid kon een plek krijgen. En zij zaten op sleutelposities. Dan heb je gunstige condities, want machtsverhoudingen zijn nog altijd de belangrijkste en de lastigste factor in interculturele samenwerking. Bij de voorbereiding is het daarom van groot belang dat mensen weten in welke functie ze terechtkomen en welke verwachtingen er leven bij jezelf en bij anderen. En je moet leren aanvoelen wanneer je je stevig kunt opstellen en wanneer je buigzaam moet zijn. Daarvoor is een behoorlijke portie zelfkennis nodig. En veel theedrinken alias sociaal contact met de lokale bevolking.'

– Wat heeft het meest geholpen om mensen voor uw aanpak van oogheelkunde te winnen?
'Vooral de voorbeeldfunctie. Op het gebied van de oogheelkunde kun je met betrekkelijk weinig middelen snel veel bereiken. Dankbare patiënten zijn de beste reclame die je kunt hebben.'

– De patiënten stroomden toe?
'Nee. Blindheid werd nog vrij makkelijk geaccepteerd. Het was je lot, of aldus bestierd door God. Staar en andere oogkwalen zijn niet besmettelijk en als zodanig niet meteen een groot gevaar voor de samenleving. Men kon ermee leven. Maar als ik een oma met staar had geholpen, had ik daarmee ook degenen geholpen die voor oma moesten zorgen. Kinderen bijvoorbeeld, vaak meisjes, die nu weer naar school konden, of vrouwen die weer op oma konden rekenen in plaats van haar te moeten ondersteunen.'

– Hebt u veel werk gemaakt van medische antropologie, opvattingen over ziekte en gezondheid?
'Bij oogheelkunde is dat niet echt een issue geworden. Anders dan bij de bestrijding van hiv/aids, waarbij veel onderzoek gedaan is vanuit medisch-antropologisch gezichtspunt. Daarbij gaat het vooral om het onbegrijpelijke raadsel dat mensen hun gedrag niet veranderen, zelfs wanneer ze weten wat de gevaren van bepaald gedrag zijn. In Nederland loop ik tegen hetzelfde raadsel op als het over roken gaat.'

– Hebt u op het gebied van de oogheelkunde geen gedragspatronen moeten doorbreken?
'Voor trachoom hebben we preventiecampagnes gevoerd om het belang van het wassen van het gezicht bij te brengen. Daarbij kan in moslimgebieden goed gebruik gemaakt worden van het voorschrift voor de rituele wassingen voor het gebed (vijfmaal per dag). In andere regio's was dat soms nog problematisch. Bij vitamine A-deficiëntie konden we makkelijk aansluiten bij de bestaande poliocampagnes.'

– U hoefde weinig strijd te leveren met traditionele denkbeelden of traditionele behandeling van oogklachten?
'Nou, ik heb me zeer verwonderd over de hardnekkigheid van het gebruikmaken van TEM (Traditional Eye Medicine). Wanneer mensen oogklachten hadden, bleven ze naar een traditionele genezer gaan, die dan een pepertje uitperste en een druppel pepervocht op het hoornvlies liet vallen. Dat was ongelooflijk schadelijk. Het hele hoornvlies verdween, en het leverde hon-

derd procent blindheid op. En men bleef het maar (laten) doen!'

– Vroeg u uw collega's dan niet naar de achtergronden van die TEM?
'Mijn collega's hadden er ook geen verklaring voor. In Oost-Afrika merkte ik ook weinig van het denken over boze geesten en zo. Dat is een wezenlijk verschil met West-Afrika. Waarschijnlijk lieten mensen zich met TEM behandelen uit economische motieven. Eerst de goedkoopste zorg en dan pas naar een ziekenhuis. Ik heb er steeds voor gepleit elke gezondheidswerker tubetjes oogzalf mee te geven. Als iets werkt, komt er vanzelf meer belangstelling voor. Het effect van het voorbeeldakkertje.
Ik heb altijd de overtuiging gehad dat onze oogheelkunde op zichzelf wel goed werd gevonden. Alleen bereikten we niet alle mensen met oogproblemen. We zijn uitdrukkelijk aandacht gaan besteden aan oogproblemen in het kader van *Community Based Rehabilitation*-programma's. Vooral om de mensen met oogproblemen te vinden.
Ik verwacht ook heel veel van de ontwikkelingen in de informatietechnologie (*smart phone*-revolutie). Wereldwijd kan men steeds meer en steeds toegespitster digitale informatie vinden over allerlei ziekten, en op grond daarvan steeds nauwkeuriger behandelen. En er zal ook steeds meer lokaal onderzoek worden gedaan, waardoor behandelingen ook adequater worden, uit oogheelkundig en uit sociaal-cultureel oogpunt gezien. En de resultaten van onderzoek zullen in de digitale wereld beter toegankelijk zijn dan via de tijdschriften indertijd.'

Van Oosterwijk was aan het eind van zijn carrière chef de policlinique voor oogheelkunde bij het Universitair Medisch Centrum in Utrecht. In die functie begeleidde hij de artsen in opleiding tot specialist (aio's) voor oogheelkunde. Met het specialisme kwam het wel goed in de opleiding in Nederland. Maar hoe word je een goede dokter? Veel kennis, ervaring en inzicht deelde hij met studenten die stages of coschappen liepen in het buitenland, maar evenzeer met wie dokter wilde worden in Nederland.

– Sinds 2002 bent u weer in Nederland. Hebt u in uw werk als chef de policlinique bij het UMC profijt gehad van uw ervaring in Afrika?
'Jazeker. Om te beginnen: ik heb in Nederland ook weer genoten van mijn vak. De zwaarte van de pathologie doet een beroep op alle facetten van je vakmanschap. Er kan

veel, maar moet alles wat gedaan kan worden, ook gedaan worden? In Afrika was de beslisboom vrij simpel omdat het therapeutische scala beperkt was. In Nederland weet je meer en kun je meer; de beslisboom is complexer.
Als chef de policlinique heb ik met de artsen in opleiding tot specialist veel aandacht besteed aan de omgang met de patiënten. Welke factoren bepalen jouw manier van omgaan met mensen met soms zeer diverse etnische en culturele achtergronden in je Nederlandse praktijk? Ben je je bewust van de opvattingen of vooroordelen die je om je heen hoort, misschien zelf wel bij je draagt, maar waarmee in ieder geval je patiënten te maken hebben? Maar ook: hoe kan kennis van de culturele of religieuze achtergrond van je patiënten je helpen in je vak?'

– Zoals?
'Bijvoorbeeld in een slechtnieuwsgesprek. Ik merkte dat ik in zo'n gesprek rekening hield met de mogelijkheid dat mensen slecht nieuws makkelijker opvangen doordat ze gelovig zijn. *'Inshallah'*, als God het wil (als dat de wil van God is ...), is niet alleen een verzuchting. Het is een uiting van berusting die meer is dan verslagenheid. Berusten heeft hier meer de betekenis van rust, balans zoeken om van daaruit om te gaan met een nieuwe situatie. In de Nederlandse cultuur hoorde ik nogal eens: 'Ja, maar, dokter, daar kan ik niet mee leven ...' In de maakbaarheidscultuur wil men eigenlijk maar één ding: een stel nieuwe ogen aanschaffen. En die zijn niet uit voorraad leverbaar.
Overigens bracht ik ook bij autochtone Nederlanders het geloof wel eens ter sprake. Als ik een vermoeden had dat iemand gelovig was, sprak ik die laag ook aan bij de verwerking van slecht nieuws. De aio's die met mij meeliepen, hadden soms de indruk dat ik bijzonder vroom was. Ik beschouwde het als een kant van vakmanschap: je hebt met een hele mens te maken en je kijkt naar alle mogelijkheden die iemand heeft om een situatie te accepteren en van daaruit weer perspectief te ontdekken. Een extra waarde die ik heb ontdekt tijdens al die jaren werken in andere culturen. Dat geloof een deel van het hele leven is en dat je iets laat liggen als je daar geen oog voor hebt.'

– En voor de studenten die stage of coschappen gingen lopen in het buitenland?
'Die vroeg ik naar wat ze begrepen hadden van de culturele en sociale verhoudingen in het land van bestemming. En ik waarschuwde tegen het vaak onbewuste denken dat men veel mensen ging redden. Ze gingen er vooral heen om te leren. Temper je verwachtingen ten aanzien van wat je zou kunnen bereiken als buitenlandse arts. En leer goede zorg te leveren ondanks de afwezigheid van veel techniek. Leer kijken, ruiken en voelen. En communiceren. Zonder die eigenschappen kun je geen goede dokter worden.'

— Aart Verburg is predikant van de Protestantse Gemeente te Oegstgeest. Hij werkte als studentenpredikant in Indonesië en was van 1993 tot 2010 verbonden aan het Hendrik Kraemer Instituut als docent interculturele communicatie.

Tussen thuis en samenleving

'DE Bijlmer Blik' op school als tussenruimte

> Een groot deel van de dag, en ook een groot deel van hun leven, brengen kinderen en jonge mensen door op school. Om daarna burger te zijn in een heterogene samenleving op het gebied van sociaal-culturele herkomst, gender en levensovertuiging, om een paar aspecten te noemen. School en leerkrachten vervullen een belangrijke rol in het leren samenleven te midden van al die verschillen.

Leerkrachten creëren voor leerlingen ruimten om te oefenen in dialogische ontmoeting, mijns inziens een voorwaarde om te kunnen samenleven. Een school moet daarom meer zijn dan een gebouw waarin geleerd wordt, zij moet transformeren van 'ruimte' tot een 'betekenisvolle plaats' (Augé 2008) waar leerkrachten, leerlingen, ouders en buurtbewoners graag samenkomen. Om te beginnen beschrijf ik een model van ontmoetingsleren/interreligieus leren zoals dat aan het einde van de vorige eeuw in Ede vorm kreeg. Dat model stoelt op twee pijlers: het ecologisch-pedagogisch ontwikkelingsmodel van Bronfenbrenner en de interpretatieve onderwijsbenadering van Jackson (zie literatuurlijst). Deze verschillende benaderingen komen samen in het project 'Samen school maken in DE Bijlmer' van drie scholen. Daarin zien we een voorbeeld voor de toekomst, zoals zij zelf ook al aangeven in hun slogan 'Het meervoud van samen is toekomst'.

Ontmoeten in Ede

Aan het einde van de vorige eeuw is onder leiding van directeur Bart ten Broek de Juliana van Stolbergschool in Ede veranderd van een school uit de christelijke zuil (Christelijk Nationale Scholen, CNS) in een interreligieuze school. Het initiatief voor die verandering kwam aanvankelijk van islamitische ouders, die voor hun kinderen islamitisch godsdienstonderwijs vroegen, zoals de christelijke kinderen christelijk godsdienstonderwijs kregen. Naar deze vraag werd geluisterd.
In samenwerking met medewerkers van het Christelijk Pedagogisch Studiecentrum, plaatselijke geestelijk leiders (predikant en imam), een godsdienstpsycholoog/-pedagoog en professor dr. Trees Andree van de Universiteit

Utrecht is gewerkt aan wat aanvankelijk 'ontmoetingsonderwijs' genoemd werd, later 'interreligieus onderwijs' (Ter Avest 2003). Samen met de leerkrachten werd het lesmateriaal hiervoor ontwikkeld, rekening houdend met de ontwikkelingsfasen van de leerlingen. De rode draad door de lessen heen zijn levensvragen (zoals geboorte, lijden, afscheid en opnieuw beginnen). Ervaringen uit de leef- en belevingswereld van kinderen vormen het uitgangspunt; verhalen uit de verschillende godsdienstige tradities geven telkens een ander perspectief op die ervaringen. Het materiaal is gericht op het ontmoeten van elkaar, het herkennen en erkennen van wat hetzelfde, en wat anders is, en op dialoog.

Van belang is, aldus de ontwikkelaars van dit model, dat elk kind gerespecteerd wordt in de eigen religieuze socialisatie, zoals die thuis in het gezin plaatsvindt. De school begeleidt het kind in het verkennen van andere mogelijke manieren van gesocialiseerd zijn. De school maakt de wereld groter voor het kind door woorden aan te reiken voor 'zo zijn onze manieren' van thuis (ontwikkeling van religieuze geletterdheid) en door het kind te begeleiden in het beschouwen van het contrast met andere manieren, zowel andere manieren van eten en van naar bed gebracht worden als van je verjaardag vieren, kortom, van 'het leven beschouwen'. Spelenderwijs maken de leerlingen kennis met het anders-zijn van de ander. Zo leren leerlingen omgaan met verschillen.

Schillen van de ui

Omgaan met verschillen en ervan leren is vanuit ecologisch-pedagogisch perspectief beschreven door de Amerikaanse sociaalpsycholoog Urie Bronfenbrenner (1979). De kern van zijn model, dat hij weergeeft als de schillen van een ui, vormt de context van 'thuis', het gezin waarin het kind 'zo zijn onze manieren' meedoet en nadoet (het microsysteem) zonder nog zelf te kunnen verwoorden wat de betekenis van die manieren is. Daaromheen ligt de schil van de school en de buurt (het mesosysteem), vervolgens die van de sociaal-culturele groep waartoe 'thuis' behoort (het exosysteem), en als laatste die van de samenleving (het macrosysteem).

De focus van Bronfenbrenners ecologisch-pedagogische model ligt op de wederzijdse beïnvloeding van kind en context. Leren en ontwikkeling vinden plaats als gevolg van de interacties van het zich ontwikkelende kind met de steeds veranderende contexten waarin het kind leeft: het gezin, de school en de buurt, vriendenkringen (*peergroup* en *membership groups*) en uiteindelijk de

publieke ruimte waarin actief burgerschap verwacht wordt. De ontwikkeling van het kind wordt gestimuleerd wanneer de omgeving voor het kind verandert, bijvoorbeeld doordat er in het gezin een baby wordt geboren. Ook de verandering wanneer het kind van 'thuis' naar 'kinderopvang', 'voorschool' of 'school' gaat, en de verandering van de vertrouwde positie van 'kind' naar de nog onbekende rol van 'leerling' plaatsvindt, stimuleert de ontwikkeling.
In de ui van Bronfenbrenner bevindt de school zich in de schil tussen 'thuis' en 'de samenleving'. Deze tussenruimte vervult in het denken van Bronfenbrenner ook de functie van een 'tussen': het kind gaat uit huis en krijgt op school – voordat het actief participerend burger in de samenleving kan zijn – de gelegenheid om te oefenen in nieuwe rollen. Naast zoon of dochter zijn, en naast broertje of zusje zijn, leert het kind in de veilige ruimte van school vriendschap te sluiten en samen te werken. Leerkrachten begeleiden het kind in nieuwe situaties waarin het letterlijk en figuurlijk kennis maakt met 'de ander'. Leerkrachten creëren daarvoor een leerrijke omgeving en zijn daarin zelf voorbeeld voor de leerling.

'Samen school maken in DE Bijlmer'

Omgaan met 'de ander' staat centraal in een onderwijsvernieuwingsproject in Amsterdam-Zuidoost. Drie basisscholen werken samen in het project 'Samen school maken in DE Bijlmer': een openbare, een islamitische en een levensbeschouwelijke (voorheen open katholieke) school. (De hoofdletters DE verwijzen naar de twee wijken waarin de scholen liggen, waar alle straatnamen be-

ginnen met een D of een E.) Voortbordurend op de ontmoetingsgedachte (met de kernconcepten (h)erkennen, verkennen en kennismaken) zoals die gerealiseerd was op de Edese Juliana van Stolbergschool, zoeken ook deze scholen naar een vorm van samenwerken en -leven waarbij respect voor de eigenheid van de ander en het (h)erkennen en verkennen van overeenkomsten en verschillen de basis vormen. In de opvatting van de Bijlmer-scholen is het verschil niet een probleem dat overbrugd moet worden, maar is het verschil met de ander essentieel voor de ontwikkeling van ieders eigenheid.

Terwijl de Juliana van Stolbergschool het nieuwe onderwijsmodel vorm gaf in een bestaand CNS-gebouw (letterlijk en figuurlijk), ontwikkelt de onderwijsvisie van de Bijlmer-scholen zich *verder* in een ruimte die de samenwerkingsgedachten weerspiegelt. Men is begonnen in drie afzonderlijke schoolgebouwen, zoekend naar een gemeenschappelijke benadering in de problematiek van de wijk – armoede, werkloosheid, (nog) niet 'thuis' zijn in de Nederlandse samenleving – en heeft al doende een nieuw onderwijsmodel ontwikkeld. Toegevoegd is in de eerste plaats de nadruk op de relatie met de ouders en de buurt. Ouders en buurt zijn geen *factoren*, maar *actoren* die bijdragen aan de ontwikkeling en vorming van het kind. In de tweede plaats ziet men de beweging niet alleen van gezin en buurt naar het kind, maar wellicht sterker nog andersom. De uitdrukking '*it needs a village to raise a child*' keert men om: '*it needs a child to raise a village*'. Men gaat uit van de positieve invloed die de schoolse opvoeding van het kind heeft op ouders en buurt.

Tussenruimte

Door de noodzaak van nieuwbouw in verband met renovatie van de hoogbouw in Amsterdam-Zuidoost zijn de ontwikkelingen een jaar of tien geleden in een stroomversnelling gekomen. Planologen, architect en pedagogen werkten hierin samen (Reijndorp en anderen) en maakten letterlijk en figuurlijk school. De behoefte aan verbinding tussen de drie scholen leidde tot een gebouw met een centrale hal waarop de drie scholen uitkomen. Deze ruimte blijkt meer te zijn dan slechts een verbindend element (*intersection*, Bertolini),

Planologen, architect en pedagogen werkten samen en maakten letterlijk en figuurlijk school

maar is vanaf het begin een betekenisvolle plaats waarin de pedagogische visie zichtbaar en ervaarbaar is. De architectuur representeert de onderwijsvisie, de 'Bijlmer Blik' van verbondenheid en eigenheid: drie aparte schoolgebouwen met elk een eigen kleur (groen, oranje en geel) zijn verbonden door een grote open ruimte. In deze ruimte presenteren zowel de school als de ouders en de buurt zich. Zowel centrale schoolactiviteiten vinden er plaats als activiteiten van buurtbewoners. Ook nodigt de school ouders en buurtbewoners uit bij het vieren van bijvoorbeeld religieuze feesten. Deze ruimte is niet alleen een tussenruimte tussen de drie scholen, maar ook een tussenruimte waarin gezin, buurt en school samenkomen. De centrale ligging van deze tussenruimte maakt tevens duidelijk dat het kind centraal staat, niet alleen in het onderwijs als een tussenruimte waar het kind kan oefenen in samenleven, maar ook in de contacten met de ouders. Het draait om het kind, vanuit verschillende perspectieven. Voor de leerkrachten staat het leren centraal; zij 'lezen' het gebouw als een plaats van ontwikkeling en leerprocessen (Reijndorp). Voor hen zijn ouders medeopvoeders die het werk van de school kunnen ondersteunen door thuis bepaalde activiteiten met hun kinderen te doen. Voor de ouders staat de opvoeding van hun kind centaal; zij 'lezen' de school als een ontmoetingsplaats met medeopvoeders. Voor velen van de ouders zijn de leerkrachten medeopvoeders aan wie zij een deel van hun verantwoordelijkheid afstaan, namelijk die van de kennisoverdracht. Ouders vinden het prettig andere ouders te ontmoeten om hun verhaal mee te delen, en dat verhaal betreft de hele context waarin de opvoeding van hun kind plaatsvindt. De school toont begrip voor de eigen 'lezing' van de school door de ouders door speciale 'ouderkamers' in te richten waarin tegemoetgekomen wordt

aan de behoefte aan ontmoeting en betrokkenheid op elkaar en op de school. Op deze manier maken de drie scholen werk van de school als tussenruimte tussen 'thuis' en 'samenleving'.

'DE Bijlmer Blik'

In die tussenruimte ontmoeten ouders en leerkrachten elkaar. Ouders informeren de school over de thuissituatie, waardoor leerkrachten het kind beter kunnen (bege)leiden in leerprocessen; de school informeert de ouders over leerprocessen op school, waarop ouders kunnen voortborduren met het kind thuis. In die ontmoetingen spelen idealen van samenleven een rol. Idealen (al dan niet religieus geïnspireerd) die hun bij de opvoeding van hun kind, respectievelijk de leerling voor ogen staan. Een ideaal van samenleven dat verbindt, en waarin de diverse in de school aanwezige groepen zich vanuit verschillende levensbeschouwelijke en filosofische tradities geïnspireerd weten. De concrete en zintuiglijk waarneembare realiteit van het bij elkaar zijn (immanent) en de gezamenlijke gerichtheid op het kind is geworteld in een bij alle betrokkenen aanwezig verlangen naar een toekomstige samenleving, een 'denkbeeldige werkelijkheid voorbij de horizon van het hier en nu (transcendent), die we slechts voor ogen kunnen brengen door een beroep te doen op ons voorstellingsvermogen' (Tiemeijer). Die 'denkbeeldige werkelijkheid' hebben leerkrachten en ouders 'van horen zeggen', uit verhalen die van oudsher zijn doorgegeven in tussenruimten onderweg van 'thuis' naar 'samenleving', verhalen die doorklinken in 'DE Bijlmer Blik' op onderwijs.

Literatuur

– Ina ter Avest, *Kinderen en God, verteld in verhalen*, Zoetermeer, 2003.
– M. Augé, *Non-places*, Londen/New York, 1995/2008.
– U. Bronfenbrenner, *The Ecology of Human Development. Experiments by Nature and Design*, Cambridge/Massachusetts/Londen, 1997.
– A. Reijndorp en L. Reinders, *De Alledaagse en de Geplande stad. Over identiteit, plek en thuis*, 2010.
– W.L. Tiemeijer, *Hoe mensen keuzes maken. De psychologie van het beslissen*, Amsterdam, 2011.

— Ina ter Avest is lector Onderwijs en Levensbeschouwing bij Hogeschool INHolland en docent godsdienstpedagogiek aan de Vrije Universiteit Amsterdam en de Universiteit Utrecht. Zij richt zich in onderzoek en onderwijs op identiteitsontwikkeling (van leerkrachten, leerlingen en scholen) in een multiculturele context.

Oogstfeest

Het doek *De korenaar* is in zeefdruk vervaardigd door een groep vrouwen in de – inmiddels gesloten – vreemdelingenbewaring Noorderzand te Heerhugowaard. Justitiepredikante Folly Hemrica en kunstenares Elspeth Pikaar inspireerden hen.

Het doek is gemaakt in de weken voorafgaande aan Pasen en geeft uitdrukking aan de vreugde van Pasen. Op het doek zijn vijf aren rondom het midden weergegeven. Christus, 'het brood des levens' (Johannes 6,35.48), is het midden. Hij is als korenaar, als drager van graankorrels afgebeeld.

Willem Barnard (1920-2010) verwijst in een van zijn paasliederen naar Christus als de korenaar:

> *Nu is de dag van oogsten daar,*
> *het hoogste van de tijd;*
> *een koning als een korenaar*
> *staat op in majesteit.*
> Liedboek voor de Kerken, gezang 199:7

De korenaar is ook symbool van de kerk, het lichaam van Christus. Die kerk dankt aan Pasen en Pinksteren haar ontstaan. Dit doek geeft dat vitaal weer: het feest van de verrijzenis wordt oogstfeest.

— Jan Jongeneel is honorair emeritus hoogleraar missiologie aan de Universiteit Utrecht en heeft bijzondere belangstelling voor kunst van en betreffende niet-westerse migranten en hun kerken in Nederland.

De korenaar (2007), gemaakt door een groep kunstenaressen, afkomstig van verschillende continenten; opgenomen in: ***Verbeelden en gelijken***, Zuidland: Stichting Zonneweelde, 2010

Het kruis in de asfaltjungle

Al meer dan dertig jaar trekt de film *Het kruis in de asfaltjungle* vele kijkers. Het verhaal over de dominee onder de drugsbenden van New York blijft aanspreken. Een variant op dit thema boden voorgangers van verschillende kerken in de Verenigde Staten op Aswoensdag 9 maart 2011. Zij gingen de straat op om mensen een askruisje te geven. Treinreizigers, cafébezoekers, studenten … wie wilde, kon een kruisje krijgen. De voorgangers spraken daarbij de woorden uit: 'Gedenk, mens, dat ge stof zijt en tot stof zult wederkeren.' Ook vorig jaar voerden Amerikaanse kerken deze actie uit, onder de naam 'Ashes to go'. De episcopaalse priester Sandye Wilson verklaarde: 'Soms is het voor de wereld moeilijk naar de kerk te komen. Dus brengen wij de kerk naar de wereld.'

Brood van leven

Op dinsdag 15 maart 2011 was er in Utrecht een oecumenische studiemiddag met als titel 'Brood van leven'. Het ontbreken van de eucharistische gemeenschap vormt nog altijd het meest pijnlijke teken van de verscheurdheid tussen christelijke kerken. In de *Charta Oecumenica* verplichten Europese kerkleiders zich het doel van een gezamenlijke viering van de maaltijd van de Heer voor ogen te houden. En ook op het kerkelijk grondvlak dromen christenen van het herstel van de zichtbare eenheid. De gezamenlijke viering van de eucharistie als teken van de zichtbare eenheid van kerken blijft een belangrijk doel van de oecumenische beweging. Op het symposium stond de vraag centraal hoe het nu staat met de toenadering tussen katholieken en protestanten op dit punt. Sprekers waren dr. Ton van Eijk, dr. Gerrit van de Kamp, dr. Mattijs Ploeger en dr. Adelbert Denaux. De bijeenkomst was een gezamenlijk initiatief van de Faculteit Katholieke Theologie (Tilburg), het Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica (Utrecht), de Katholieke Vereniging voor Oecumene en de Raad van Kerken in Nederland.

Visiedocument WCRC

De 46-jarige Zuid-Afrikaan Jerry Pillay werd in de zomer van 2010 gekozen tot voorzitter van de nieuwe Wereldgemeenschap van Gereformeerde en Hervormde Kerken (WCRC). Hij presenteerde dit jaar een visiedocument met drie speerpunten voor de WCRC: zending/missie, gerechtigheid en theologische onder-

bouwing. Pillay is predikant van de Uniting Presbyterian Church in Johannesburg. Op bezoek in Soweto zag hij mensen op straat dansen en gospelliederen zingen. Het verwarde hem. Hoe konden ze dat doen in hun ellendige situatie? De mensen zeiden tegen hem: 'Dit zijn wij nu: arm, onderdrukt en afgewezen. Maar de kerk staat voor wat we hopen te worden. De kerk laat zien wat God voor ons in petto heeft, en daar kunnen we elke morgen hoop uit putten.' Die ontmoeting inspireerde hem tot zijn visie.
De WCRC vertegenwoordigt tachtig miljoen calvinistische christenen in de wereld en ontstond uit een fusie tussen de AWARC (Wereldbond van Hervormde en Gereformeerde Kerken) en de GOR (Gereformeerde Oecumenische Raad). Vanuit Nederland zijn de Protestantse Kerk in Nederland, de Remonstrantse Broederschap en de Bond van Vrije Evangelische gemeenten lid.

Funky Fish

De christelijke website *Funky Fish* heeft een zoekmachine gelanceerd voor kerken, gemeenten en parochies. De zoekmachine, ook geschikt voor mobiele telefoons, bevat ongeveer 2.200 christelijke geloofsgemeenschappen en 1.900 kerkgebouwen in Nederland. Men wil door deze website ook het community-gevoel versterken. Leden en oud-leden kunnen elkaar bovendien gemakkelijk opsporen.
www.funkyfish.nl

Onderwijs en film

Hans Neven, rector van de Comenius-scholen in Rotterdam vertelt: 'Wie het interview met mij in het maartnummer van *CVOpen* heeft gelezen, weet nu welke passie ik naast onderwijs koester: inspirerende films beschikbaar stellen voor onderwijsmensen in de vorm van een onderwijsfilmfestival. Het is een uit de hand gelopen hobby, die ik deel met Henk Sissing, een oude bekende uit het onderwijs.
Dit is het concept: een gemeente, een groep scholen of een enkele school kan het onderwijsfilmfestival organiseren als bedankje, als scholingsactiviteit of als alternatieve uitgaansgelegenheid voor medewerkers op scholen. De festivalbezoekers kunnen kiezen uit een waslijst aan films; in totaal zijn er tweehonderd films en documentaires over onderwijs beschikbaar. Er zijn sinds vorig najaar, toen Henk en ik dit initiatief hebben genomen, al onderwijsfilmfestivals gehouden in Rotterdam, Den Haag en Utrecht. Op de lijst staan films uit alle windstreken: Zuid-Europa, Canada, Zuid-Amerika, Japan, Tibet en

Afghanistan. Het zijn stuk voor stuk films die laten zien wat onderwijs kan betekenen, niet alleen voor kinderen, maar ook voor gemeenschappen en voor een hele samenleving. Er is enorm veel inspiratie uit te putten, soms tot tranen toe. Wat denk je bijvoorbeeld van de film *Blackboards*, over zeven onderwijzers in Afghanistan die met slechts een zwart schoolbord op hun rug door de stoffige bergen lopen, op zoek naar leerlingen die willen leren schrijven en rekenen. De kinderen van negen tot elf jaar die ze tegenkomen, antwoorden: 'Ik kan niet, want ik moet smokkelwaar over de berg brengen.' Zo'n film leert ons dat we beretrots moeten zijn op het onderwijs dat we hebben. En dat is maar één voorbeeld.'
www.onderwijsfilmfestival.nl

Kinderbijbel van Desmond Tutu

Aartsbisschop Desmond Tutu vertelt in *Kinderen van God* aan kinderen van vier tot acht jaar ruim vijftig van zijn meest geliefde bijbelverhalen. Hij wil de kinderen meegeven dat alle mensen in de wereld familie zijn van elkaar. God is een God van alle volken en rassen. Tutu's wijsheid, vriendelijkheid en humor klinken door in deze verhalen. Door te kiezen voor kunstenaars vanuit de hele wereld om illustraties te maken heeft Tutu het universele karakter van Gods woord willen onderstrepen. Vanuit Nederland werkte Marijke ten Cate mee aan dit internationale project.
ISBN 978 90 8601 082 0

'De ander'

Ook in 2011 worden er weer filosofenlezingen gehouden, dit jaar met het thema 'de ander'.
Op 23 maart hield dr. Lucien van Liere de eerste lezing: 'De islamitische ander'. De islam is reeds lange tijd in Europa. Sterker nog: islamitisch denken heeft delen van de Europese cultuur bepaald. Dat neemt niet weg dat sinds de terreuraanslagen op 11 september 2001 *de* islam als bedreigende religieuze ideologie in de Europese publieke ruimte fel wordt bediscussieerd. Van Liere onderzocht de spanningen die worden opgeroepen door de aanwezigheid van 'de moslim' in een cultuur die de islam vaak als vijandig beschouwt. De aanwezigheid van de moslim als 'de ander' vormt een spoor naar spanningen tussen ideeën over seculiere politiek en religie. De moslim als 'de ander' laat zien hoe het eurocentrische denken deze ander als vijand nodig heeft om zichzelf als seculiere cultuur te handhaven.
Op 25 mei presenteerde dr. David Bos 'De homoseksuele ander'.
Er volgen dit jaar nog twee

filosofenlezingen: 'Spotten met de ander' (21 september) en 'De ander verketteren' (16 november). Informatie: *a.c.m.boere@uu.nl*.

Christenen in Palestijnse gebieden

Uit een door de vredesorganisatie IKV Pax Christi uitgevoerd onderzoek *Christenen in Palestijnse gebieden* blijkt dat geweld tegen christenen toeneemt. Het rapport toont echter ook aan dat de Palestijnse autoriteiten, zowel op de Westelijke Jordaan-oever als in de Gaza-strook, wel degelijk optreden tegen dit geweld. Toch is er volgens het rapport nog een lange weg te gaan voordat de bescherming van minderheden op het gebied van wetgeving, rechtspleging en rechtshandhaving goed geregeld is. 'Een constructieve dialoog is gebaat bij feitelijke kennis', zegt Jannie Kuik van IKV Pax Christi. 'IKV Pax Christi stelt zich ten doel wegen te vinden om de gepolariseerde discussie in de kerken (en in de samenleving) over het Israëlisch-Palestijns-Arabische conflict om te zetten in een dialoog die behulpzaam is bij het vinden van een voor allen rechtvaardige oplossing.' Het rapport richt zich op verschillende aspecten van de positie van christenen: demografische, sociaal-culturele, politieke en juridische. De christelijke minderheid bestaat uit ongeveer vijftigduizend mensen. In absolute aantallen blijft hun getal stabiel, maar door emigratie 'vergrijst' de groep christenen. De relatieve zelfstandigheid van christenen staat onder druk, en ook hun bestaande voordeel als het om opleidingsniveau gaat, neemt af. Christenen zijn in de politiek hierdoor nog meer oververtegenwoordigd dan ze al waren; ook is er toenemende onzekerheid over hun politieke en juridische positie in de toekomst. *www.ikvpaxchristi.nl*

Missionair meten is weten

De Nederlandse Zendingsraad en de Evangelische Zendingsalliantie deden onderzoek naar missionaire training in Nederland. De zendende organisaties en opleidingscentra zijn benaderd voor gegevens, evenals een aantal zendingswerkers. Op 16 juni 2011 worden de resultaten gepresenteerd en wordt er nagedacht over mogelijke vervolgstappen.

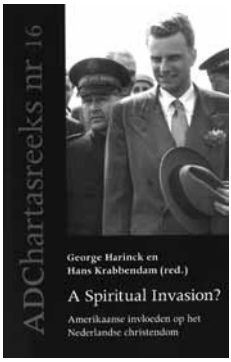

George Harinck en Hans Krabbendam (redactie), *A Spiritual Invasion? Amerikaanse invloeden op het Nederlandse christendom*, Barneveld: Vuurbaak, 2010, 180 bladzijden, € 17,50

Deze cultuurhistorische bundel beschrijft hoe Nederland na de Tweede Wereldoorlog openstond voor de enthousiaste en persoonlijke geloofsbeleving van de Amerikanen die naar Europa kwamen. Predikers als Billy Graham en medewerkers van Youth for Christ troffen Nederlanders aan die ontvankelijk waren voor de boodschap van een persoonlijk geloof in de verlossing van Jezus Christus waarin ook de emoties meekwamen. Overigens was dit niet de eerste religieuze invloed vanuit Amerika, want, aldus Krabbendam en Harinck, 'Amerika was voor de verjonging en hervorming van het eigen Nederlandse versteende godsdienstige stelsel een inspiratiebron sedert de jaren zeventig van de negentiende eeuw' (10). Het Amerikaanse religieuze systeem werd niet zonder meer overgenomen, maar deze nieuwe geloofsbeleving werd geïntegreerd in bestaande kaders, zodat het een eigen Nederlands karakter kreeg. Over hoogtepunten uit de kerkmuziek en hedendaagse musicalsterren die gospel zingen, en alles wat daartussen ligt, lezen we in het hoofdstuk 'Sing to Jesus' van Els Dijkerman. De enorme invloed van gospel en relipop heeft niet alleen jongeren geïnspireerd, maar ook evangelische stromingen binnen de traditionele kerk zichtbaarder gemaakt. Peter Versteeg schrijft dat 'het niet ondenkbaar is dat een deel van de bevindelijken toenadering zoekt tot de evangelicale stroming om nieuwe manieren van geloof te beleven' (120). Verder komen *intelligent design* en het ontstaan van de Evangelische Omroep aan de orde, alsmede een kort hoofdstuk over de Jehova's getuigen. Deze bundel biedt de traditionele kerken een geweldige kans om inzicht te krijgen in het ontstaan en de ontwikkeling van evangelische gemeenten en pinkstergroepen, terwijl de laatstgenoemden door lezing meer begrip zullen krijgen voor de ontwikkeling van de traditionele kerken.

— Michèle Bauermann, coördinator bij Opdracht tot Wereld Zending, de zendingsorganisatie van de Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten

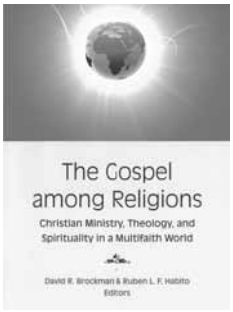

David R. Brockman en Ruben L.F. Habito (redactie), *The Gospel among Religions. Christian Ministry, Theology, and Spirituality in a Multifaith World*, Maryknoll, New York: Orbis Books, 2010, 240 bladzijden, € 26,99

Theologen hebben nogal eens gedacht dat zending en interreligieuze dialoog niet samengaan. De samenstellers van dit boek vertrekken vanuit de veronderstelling dat die twee juist bij elkaar horen. De vraag die hen drijft, is hoe christenen kunnen getuigen van het evangelie midden in de multireligieuze samenlevingen van de eenentwintigste eeuw. De boodschap van de auteurs luidt: leid de kerk in trouw aan het evangelie enerzijds en warme interactie met andersgelovigen anderzijds. Die interactie vindt plaats op verschillende niveaus: het leven van alledag, het geloofsgesprek, het theologische debat. Vooral dat laatste terrein komt aan bod. In de inleiding nemen de schrijvers afstand van (een karikatuur van) de barthiaanse visie die religie a priori bestempelt als ongeloof. Grotere openheid, begrip en ontvankelijkheid zijn nodig. Dat betekent echter niet dat ik mijn overtuigingen moet loslaten. Integendeel, om constructief met anderen in gesprek te zijn moet ik juist diep in mijn eigen geloof geworteld staan. Het getuigenis van de religieuze ander en mijn eigen geloofsovertuiging vormen samen de bronnen van mijn theologische overwegingen. Nadat de inleidende vragen in vogelvlucht zijn behandeld, passeren achtereenvolgens de revue: een bespreking van enkele belangrijke bijbelteksten; een bloemlezing van vroege, middeleeuwse en moderne christelijke theologen die schreven over interreligiositeit; een presentatie van enkele relevante oecumenische documenten. Het boek sluit af met een selectie recente, meer persoonlijk getoonzette artikelen die kunnen dienen om gesprekken te stimuleren. *The Gospel among Religions* biedt een brede inleiding in de christelijke theologie van de religies. Hartelijk aanbevolen voor cursussen. Daarbij zij wel opgemerkt dat de nadruk ligt op de raakpunten tussen christelijk geloof en hindoeïsme en boeddhisme, terwijl de ontmoeting met islam en jodendom onderbelicht blijft.

— Wilbert van Saane, stafmedewerker van de Nederlandse Zendingsraad

Harrie Lamers, *Ik leerde met hen door hun weg te gaan. Nederlandse religieuzen en de 'romanisering' van de Braziliaanse katholieke kerk*, Zoetermeer: Boekencentrum Academic, 2009, 452 bladzijden, € 35,00

Nog steeds zijn er zo'n honderdvijfentwintig missionarissen van Nederlandse afkomst in Brazilië. Het waren er ooit bijna tien keer zoveel, zo blijkt uit dit proefschrift. De jaren zestig van de vorige eeuw waren het hoogtepunt: bijna twaalfhonderd Nederlanders (m/v) waren er werkzaam als missionaris! De opdracht die ze van Rome meekregen, was de herbouw en herromanisering van de Braziliaanse kerk. Ze bevolkten daartoe leegstaande kloosters, gaven volksmissies, leidden priesters op, gaven onderwijs, organiseerden ziekenzorg, bemanden priesterloze parochies en missioneerden in het Amazonegebied. Lamers laat zien hoe de missionarissen in allerlei pastorale en Braziliaanse valkuilen vielen, maar in de loop der tijd ook hun paternalisme aflegden en leerden luisteren. Dat kwam mede doordat de tijden veranderden. Paus Johannes XXIII riep religieuzen op naar Latijns-Amerika te gaan, niet om de kerk te hervormen naar Europees model, maar om een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van de samenleving. Het Tweede Vaticaans Concilie zette de deuren en ramen van de kerk open naar de wereld. De Latijns-Amerikaanse bisschoppen deden dat op hun beroemde vergadering in Medellín. De bevrijdingstheologie kwam op; men ging kiezen voor de armen en begon de kerk gestalte te geven in basisgemeenschappen. Opvallend is hoeveel Nederlanders daarbij een belangrijke rol hebben gespeeld. De naam van de exegeet van de armen, Carlos Mesters, mag daarbij met ere worden genoemd. Niet meer Europa was de inspiratiebron, maar de Brazilianen zelf, en vooral de armen. Van Nederlander zijn de missionarissen Braziliaan geworden, soms zelfs inclusief hun naam. Missie kreeg een nieuwe dimensie: treden in de wereld van de armen, daar present zijn, aanwezig, en vooral kijken en luisteren. Niet de priesters en pastoors, maar de armen worden de dragers van het evangelie. Missionarissen leerden met hen door hun weg te gaan!

— Jan Brock, redacteur van de Missie-Zendingskalender en website De Derde Kerk

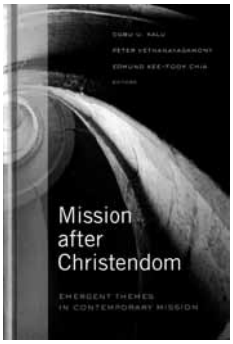

Ogbu U. Kalu, Peter Vethanayagamony, Edmund Kee-Fook Chia (redactie), *Mission after Christendom. Emergent Themes in Contemporary Mission*, Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 2010, 177 bladzijden, € 24,99

Dit boek is opgedragen aan Ogbu Kalu, de Nigeriaanse kerkhistoricus die in januari 2009 overleed. Kalu, hoogleraar aan McCormick Theological Seminary in Chicago, was aanvankelijk de eindredacteur. Zijn werk werd door collega's van de theologische seminaries in Chicago afgemaakt. Dat Kalu een verbindende figuur was, zie je aan de uiteenlopende bijdragen in deze bundel, die toch een consistente uitstraling hebben. De auteurs vertegenwoordigen niet alleen verschillende denominaties (luthers, katholiek, evangelisch), maar ook verschillende landen (Verenigde Staten, Argentinië, Filipijnen, India, Maleisië, Nigeria) en expertises (kerkgeschiedenis, dogmatiek, ethiek, interculturele theologie, antropologie). In hun diversiteit geven al deze essays de lezer meer grip op de huidige missionaire *hot topics*. *Mission after Christendom* is dan ook een toegankelijke thematische inleiding in de oecumenische missiologie. Onderwerpen die aan de orde komen, zijn globalisering, migratie, kortetermijnuitzendingen, vrouwen en zending, racisme en ecologie. Alle opstellen geven aan dat het in zending vandaag niet meer gaat om een beweging vanuit het koloniale, 'christelijke' Europa naar het gekoloniseerde, 'heidense' zuiden, van het centrum naar de rand, van de machtigen naar de onmachtigen. Juist mensen zonder macht, aanzien en geld blijken een sleutelrol te vervullen. '*Mission from the ground up*' noemt Robert Schreiter dat in zijn bijdrage. Dat principe wordt door alle auteurs uitgewerkt. In een essay over migratie en missie bijvoorbeeld stelt de Filipijnse Gemma Tulud Cruz dat grensgebieden niet alleen plaatsen van passage moeten zijn, maar ook ruimten waar mensen thuis zijn. Juist in grensgebieden, waar migranten en vluchtelingen een groot deel van hun leven doorbrengen, moet zending bevrijdend aanwezig zijn. Vanwege deze trant mag deze bundel, wat mij betreft, aanspraak maken op de titel 'beste missiologische publicatie van 2010'.

— Wilbert van Saane, stafmedewerker van de Nederlandse Zendingsraad

Des Hommes et des Dieux
Xavier Beauvois
2010

De titel van de film is geïnspireerd door psalm 82, 6-7. Daar staat: 'Ooit heb ik gezegd: "U bent goden, zonen van de Allerhoogste, allemaal. Toch zult u sterven als mensen."' Maar de volgorde in de filmtitel is omgekeerd. Die begint bij de mensen, die, hoewel mensen, in de loop van het verhaal goden geworden lijken te zijn.
Het verhaal gaat over een groep Franse trappistenmonniken in de bergen van Algerije. Een van hen is dokter. Hij runt met enkele medebroeders een kleine polikliniek. Een ander, de abt, is een groot kenner van de islam. De broeders hebben een goede naam in het nabijgelegen dorpje. Maar de spanningen nemen toe. Groepen islamitische strijders hebben de wapens opgenomen tegen de regering. De regering is corrupt, en de abt is dat met de strijders eens.
Onder de indruk van het toenemende geweld spreken de monniken over de vraag of ze niet weg moeten gaan, terug naar Europa. Enkelen zijn ervan overtuigd dat ze moeten blijven; anderen aarzelen. Het is een ingrijpend proces, en het is indrukwekkend zoals de film dat proces weergeeft.
Dan vieren ze Kerstmis. Plotseling staan de strijders voor de deur. In een gesprek met de leider van de gewapende mannen laat de abt zien dat de profeet Mohammed de christenen als bondgenoten zag. Dat schept vertrouwen. De guerrilla's druipen af. Later komen ze terug. De monniken moeten een gewonde kameraad behandelen. Dat doen ze. Maar dat betekent voor de regering dat ze de kant van de strijders gekozen hebben. Uiteindelijk komen de broeders om het leven. De manier waarop dat gebeurt, wordt niet getoond. In het algemeen gaat deze film heel integer om met geweld.
Dat is de grote kracht van de film, de ingetogen respectvolle manier waarop de worsteling van de monniken in beeld wordt gebracht, de voelbaar toenemende spanning, het einde …

— Freek L. Bakker, docent interculturele theologie, hindoeïsme en boeddhisme aan het departement Theologie van de Universiteit Utrecht

EtnoSaraj
Penguin Records, 2011
€ 22,95

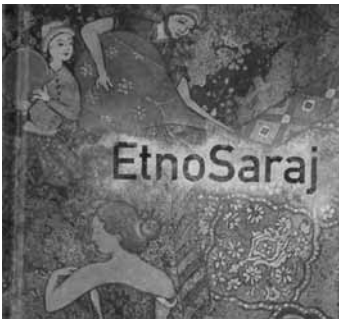

Als culturen spiegels zijn, heb je met *EtnoSaraj* een verrukkelijk beeld in handen van een cultuur die, geografisch gezien, dichtbij ligt, maar toch zo anders is dan de onze. In het mooi uitgevoerde cd-hoesje plus boekje zit een schijfje vol vurige, melancholieke, romantische muziek. Je voeten willen gaan dansen, je stem wil meeneuriën en je handen gaan allerlei onverwachte bewegingen maken.
Een *saraj* was in het oude Perzië een ontmoetingsplaats voor karavanen. Soms waren het prachtige paleizen. *EtnoSaraj* gaat om een ontmoeting van verschillende culturen. Dat zie je al in de afkomst van de musici: twee uit Bosnië, twee uit Nederland, een uit Duitsland en een uit Taiwan. Samen een heel mooi ensemble. De percussie klopt als een bus, de viool zweept op, de cello en de contrabas zorgen voor de broodnodige basis en de piano is toe aan een onderhoudsbeurt, wat nou net maakt dat het zo puur klinkt.
Daar is een fantastische accordeonist: Nermin Tulic, een Nederlandse Bosniër. Track 3 begint met een solo voor accordeon waarvan ik maar niet genoeg kan krijgen. Voortdurend omspeelt hij tonen, en hij stelt ze uit totdat je je adem inhoudt en smacht naar de oplossing, totdat je uiteindelijk samen met hem en de hele groep musici vol overgave kunt meedoen op de Macedonische dans die volgt.
De andere Bosniër, Mile Lukic, is de gelukkige bezitter van een stem waarin ik peper, paprika, kruiden en vuur hoor. Ik ruik melancholie en voel energie. Er zit een raspje op de stem, en dat maakt deze zo uniek en zo dichtbij. Hij is niet bang van zijn kopstem en gaat daar hoorbaar moeiteloos mee om. Hij zingt over liefde, de nacht en oude verhalen. Natuurlijk.
Het repertoire omvat Balkanmuziek: Macedonische, Servische en Bulgaarse dansen, zigeunermuziek uit Rusland en prachtige balladen uit Bosnië.
De *saraj* is een feit, en wat mij betreft, mag dit een paleis zijn. *EtnoSaraj* is een wereld-cd!

— Marianne Verkade, zangpedagoge met wereldwijde ervaring

23-24 juni 2011
Conferentie over vrede

De Vrije Universiteit en het Doopsgezind Seminarium houden op 23 en 24 juni 2011 een internationale wetenschappelijke conferentie, getiteld *Just Peace* (rechtvaardige vrede). Hiermee vieren deze onderwijsinstellingen, die nauw samenwerken, het 275-jarig bestaan van het Seminarium en de installatie van dr. Fernando Enns als hoogleraar (doopsgezinde vredes)theologie en ethiek aan de Vrije Universiteit.

20-31 juli 2011
Vrede kun je leren

In 2009 is de aftrap geweest van het *Learning to be a peacemaker*-programma (LTBP) voor jonge Europese moslims. Dit heeft plaatsgevonden in het conferentiecentrum van Initiatives of Change in Caux, Zwitserland. Na groot succes is hieruit het European Peacemakers Network ontstaan en was er behoefte aan een vervolg. Daarom biedt Initiatives of Change in samenwerking met Ajmal Mashroor een tweede 'Learning to be peacemaker' aan. In de andere paar dagen volg je ook nog de conferentie 'Learning to Live in a Multicultural World' en zul je met mensen van over de hele wereld in contact komen. LTBP zal uit zes onderdelen bestaan: Peacemaking Jurisprudence (fiqh), Peacemaking & War, Prophet the peacemaker, Violence & Extremism, Loyalty & Citizenship en How to become a peacemaker.
www.nieuwwij.nl

31 juli - 6 augustus 2011
Keiland op Terschelling

Zeven dagen lang een zomerse mix van kunst, kerk en kamperen op het eiland Terschelling. Het thema van dit jaar is 'Licht op je voeten', uitgewerkt in workshops, ontmoetingen en gebedsvieringen.
www.keiland.nl

Zomer 2011
Kindertentoonstelling 'Nieuws uit het Midden-Oosten'

'Nieuws uit het Midden-Oosten' neemt je mee op reis door verschillende landen, en door de tijd. Kinderen gaan als verslaggevers op pad. Je wandelt over de markt in Turkije, neemt een kijkje in een moskee in Afghanistan en belandt op een opgraving in Egypte. Door eeuwenoude objecten te bestuderen en spelletjes te spelen krijg je informatie over alle gebieden en culturen, zodat je aan het einde van de tentoonstelling je eigen krant kunt maken. Of schrijf je een reisverslag, interview, weerbericht of horoscoop?
Rijksmuseum voor Oudheden, Leiden
www.rmo.nl

15 augustus - 15 september 2011
Kijken naar het verhaal van Indië

In Museum Bronbeek, Arnhem, is de overzichtstentoonstelling *Het Verhaal van Indië* te vinden. In het trappenhuis en de hal van het hoofdgebouw staan 15 en 17 augustus 1945 centraal: de capitulatie van Japan en het uitroepen van de onafhankelijkheid van

Indonesië. Foto's en filmprojecties introduceren dit cruciale keerpunt in de koloniale geschiedenis als vertrekpunt. Gratis toegankelijk.
www.hetverhaalvanindie.nl

Vanaf september 2011
School voor Spiritualiteit

Wie ben ik werkelijk? Wat is mijn roeping, mijn bestemming? De School voor Spiritualiteit biedt drie leerroutes aan, bedoeld voor iedereen die wil leven en werken vanuit werkelijke bezieling: Geestelijke begeleiding, Spiritualiteit en pastoraat, Spiritualiteit van het religieus leven. In september begint een nieuwe cursus met lessen op woensdag in Nijmegen. Het ochtendprogramma bestaat uit twee colleges. 's Middags worden groepsgewijs vaardigheden getraind. Het is ook mogelijk alleen het ochtendprogramma te volgen.
www.titusbrandsmainstituut.nl

23 september 2011
Leesgroep 'Christus wereldwijd'

Jan Jongeneel is oud-zendeling (Indonesië) en emeritus hoogleraar missiologie aan de Universiteit Utrecht. In 2009 bracht hij een uitgebreide studie uit over het beeld van Christus in verschillende culturen: *Jesus Christ in World History*. Ter voorbereiding op een bijeenkomst met de schrijver rondom dit boek organiseren de Evangelische Zendingsalliantie en de Nederlandse Zendingsraad een leesgroep. De bijeenkomst met professor Jongeneel vindt plaats op vrijdag 23 september 2011 te Amersfoort. Het doel van de leesgroep en de bijeenkomst is uit het boek lessen voor de missionaire praktijk te trekken.
www.zendingsraad.nl

4 oktober 2011
Radboud Lecture

Het Soeterbeeck-programma organiseert al meer dan tien jaar de jaarlijkse Thomas More-lezing, die gewijd is aan een thema uit de politieke en sociale actualiteit. In 2011 wordt deze reeks voortgezet onder de naam Radboud Lecture, in Nijmegen zelf. Op dinsdag 4 oktober 2011 in de aula van de Radboud Universiteit, Comeniuslaan 2, van 20.00 tot 22.00 uur, verzorgd door de Britse filosoof Simon Critchley, hoogleraar aan *The New School University* in New York. In 2009 werd hij benoemd tot parttime hoogleraar filosofie aan de Universiteit van Tilburg, waar hij onder meer een *summer school* verzorgt. Daarnaast was hij deelnemer aan tal van artistieke en literaire avant-gardistische projecten.
www.ru.nl

18 oktober 2011
Aandacht voor vrouwenhandel

Dit jaar bestaat de Stichting Religieuzen tegen Vrouwenhandel twintig jaar. Reden om extra aandacht te vragen voor de Europese dag tegen de mensenhandel. De SRTV heeft een postzegel ontworpen om aandacht te vragen voor het thema mensenhandel en uitbuiting.
www.srtv.info

TussenRuimte 2011 / 3
De erfgenamen van Thomas

De ongelovige Thomas is een spreekwoordelijke figuur. Maar wie is hij eigenlijk? En waarom kennen wij hem nog steeds? Rondom de figuur van de apostel Thomas zijn veel verhalen te vertellen. Men gaat ervan uit dat hij bij de verdeling van de missiegebieden het Oosten kreeg toebedeeld. Zijn invloed op de christengemeenschappen ten oosten van Antiochië, in Syrië en India bijvoorbeeld, is aanzienlijk. Mede door de ontdekking van het *Evangelie van Thomas* in 1945 is in het Westen de belangstelling voor deze zoeker gewekt. De *new age*-spiritualiteit vindt in hem een belangrijke bron.

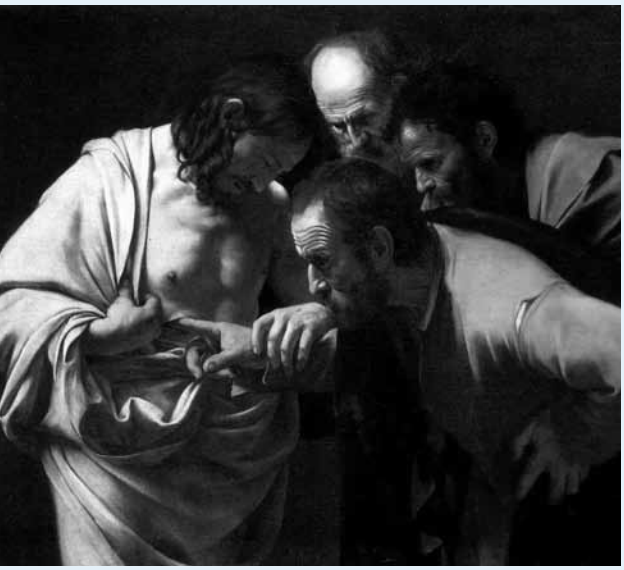

Het septembernummer van *TussenRuimte* kijkt naar de missiologische erfenis die Thomas heeft nagelaten. De Katholieke Vereniging voor Oecumene is nauw betrokken bij de opzet en uitvoering.

TussenRuimte 2011 | 4 (december 2011) vraagt naar de doorwerking van de wereldwijde (economische en ecologische) crisis op religie.